

Danica Pinterović

OSTACI RIMSKIH KUĆA I KUĆANSTAVA U OSIJEKU

Godine 1966. opet je jednom, ne znamo po koji puta od Katančićevih vremena ovamo, bio raskopan teren Murse. U Osijeku se tada izgrađivala mreža za toplovod i tada su u jezgri Murse uzduž Oreškovićeve i Miljanovićeve ulice i Trga Vladimira Nazora iskopani duboki i široki rovovi koji su presijecali rimske zidove, a iz rovova izbačena je masa građevinskog materijala rimskih kuća i obilje predmeta iz njihovih kućanstava.

O kakovom sistematskom iskapanju nije moglo biti govora nesamo zbog toga što nije bilo sredstava, već što su bezbroj puta na tim istim potezima rimski slojevi iz komunalnih potreba bili isprevtani i teren više ne predstavlja idealnu priliku za arheološka ispitivanja. Naročito od 1945. nadalje, uslijed nagle modernizacije Osijeka, mi smo kod brojnih prilika rekonstrukcije ili proširivanja gradskih vodova, gradskog tamvaja i gradnje kuća vidjeli duž Oreškovićeve i Miljanovićeve ulice i Trga V. Nazora otvorene rovove i iz njih izbačene nalaze rimske epohe našega grada. Jedino što smo 1966. mogli učiniti bilo je to, da smo i ovaj puta od srpnja do studenog organizirali stalnu inspekciju nad spomenutim radovima, a radnicima smo davali upute, kako da s nalazima postupaju.

Rovovi su presijecali zidove s obje strane Oreškovićeve ulice ispred kompleksa kasarni i ispred kompleksa bolnice, te na nekoliko mjesta u Miljanovićevoj ulici, gdje su se mogli samo po rastresitom materijalu konstatirati. Na južnoj strani Oreškovićeve ulice ispred kasarni zidovi su rovovima presječeni na sedam mjesta, dok na sjevernoj strani ispred bolničkih zgrada također na šest do sedam mjesta. Od ovih posljednjih bili su neki potpuno urušeni, ali su na pet mjesta ostali u jasnim konturama. (v. skicu terena).

Među materijalom koji je tada nađen i pohranjen u muzeju prevladavala je, osim građevinskog materijala (opeke, crijepova, kamenja, zidne i podne žbuke, podnih kockica, antefiksa, opeka od stupova u hipokaustima etc) naročito kućna keramika, kuhinjska i stolna, zatim glinene lampice, stakleno stolno i ukrasno suđe, željezni predmeti, čavli, spone, šipke, okovi, ključevi, te predmeti od kosti.

Mi ćemo se ovaj puta ograničiti samo na Oreškovićevu i Miljanovićevu ulicu sa ciljem da kroz nalaze dobijemo uvid u arheološki inventar toga terena. Mislimo naime, što dalje u budućnost, sve to više bit će uzduž ovih ulica potrebni zemljani radovi i ostat će sve manje i manje, ako uopće, parcijalno intaktnih slojeva, jasnih kontura zidova i predmeta »in situ«. Trg V. Nazora, sa kojega je nesamo ovom već i ranijim prilikama u muzej dospjelo

vrlo mnogo nalaza bit će naknadno kao posebna cjelina obrađen, jer i on pokriva centar Murse. Mi danas više ne bi mogli nalaze Murse koji su u muzej decenijama pristizali topografski obrađivati, jer nam nedostaju uvijek potrebni podaci. Stoga će ovaj pokušaj da se obradi posebna cjelina jednog ograničenog prostora biti od koristi budućim istraživačima koji će moći i morati detaljnije rekonstruirati život Murse negoli što je to starijim istraživačima bilo moguće. Pri tipološkoj obradi materijala istaći će se i brojčano stanje fragmenata, jer materijal je dospio u naše ruke pretežno u fragmentima, a broj fragmenata neke vrste predmeta uvijek nam življe govori o historijskoj realnosti, ako imamo u svijesti da je taj broj samo vrlo mali postotak svega onoga što se ovdje imalo i upotrebljavalo.

Mali uvid u detalje građenja rimskih kuća dobija se analizom seskvipeda i tegula, antefiksa, kružnih opeka stupovlja u hipokaustima, zidne i podne žbuke, podnih kockica, zidnih slikarija, ključeva, čavala, šipki, okova i sl. No najživlje nam o privatnom životu ovog dijela Murse govori kućna keramika, staklo, glinene lampice, ukrasni predmeti, nakit i dr. Analiza predmeta u vezi kućanstava daje dosta dobru ilustraciju o tipovima tada neophodnog kuhinjskog i stonog suđa, o njihovoj boljoj i slabijoj kvaliteti, o tom da li je roba lokalno producirana ili je trgovinom dospjela iz iste ili susjedne regije, ili pak iz kojeg većeg lončarskog centra u Panoniji ili kojoj drugoj rimskoj provinciji.

Stručna literatura o rimskoj keramici, kao i o rimskom staklu toliko je za posljednjih nekoliko decenija narasla, da se materijal na bazi analogija i komparacija katkada može i preciznije datirati.

TERRA SIGILLATA

Pristupili bi najprije finijem rimskom stolnom suđu, poznatom pod imenom terra sigillata. Za nju je karakteristična sjajna crvena prevlaka, koja nastaje tako da se na zraku sušena posuda od fino pročišćene gline, prije pečenja umače u glinenu kašu s primjesom biljnoga pepela. Kod pečenja pri 900° C nastaje sjajna prevlaka koja čini posudu praktički nepropusnom za vodu.

Sigilatno suđe dijelimo u dvije grupe: u reljefno, rađeno u kalupima i u glatko, rađeno isključivo na lončarskom kolu. Kod suđa prve grupe lončari ipak na kolu izrađuju prstenaste noge i neukrašene pojase ispod rubova, dok i na kolu rađena sigilata ne mora ostati neukrašena, jer i ona može izuzetno imati ukrasne pojase ureza, razne aplikacije (barbotinska tehnika) ili pak brušene motive.

Kod reljefnih posuda moramo razlikovati tri vrste obrtnika: lončare, fabrikante kalupa (kalupari) i fabrikante likovnih pečata (modelari punca). Kalup je također bio od gline, a na unutrašnjoj njegovoj strani bili su ukrasi pomoću punca onako utisnuti u kakovoj ih se kombinaciji na posudi željelo u reljefu vidjeti. Punce su bile od drveta, metala ili gline i mogle su se po volji i prema temama komponirati. Kako je rečeno, fabriciranje punca (likovnih pečata) često je bio poseban umjetnički obrt. Modelari su raspolagali puncama u serijama i u cijelim ensemblima, koje su lončarskim radionicama prodavali, no oni su vanredno rijetko svoje likovne pečate signirali svojim imenima. To je i razlog, zašto nam je vrlo malo modelara imenom poznato. Fabrikanti kalupa bili su klijentela modelara, dok su lončari bili

klijentela kalupara. No pretpostavlja se da je u lončarskim centrima bilo lončara vlasnika manjih ili većih pogona, koji su u pogonima posjedovali i odjel za fabrikaciju kalupa, te da su eventualno u najmu držali i modelara likovnih pečata. Sigurno je i obrnuto, da su i kalupari znali biti veliki poduzetnici i držali u najmu lončara.

Poznata su mnoga imena lončara i kalupara, jer su se njihova imena našla otisnuta na posudama. Stoga nije čudo da se na istoj ukrašenoj posudi mogu naći i po dva imena majstora, pri čemu je pravilom bilo, da je ime lončara otisnuto na glatkoj površini ispod ruba posude i to na udubljenoj letvici reljefnim slovima, dok je ime majstora kalupa otisnuto intra — ili infradekorativno, tj. unutra ili ispod reljefnog pojasa i to na izdignutoj letvici udubljenim slovima, često i retrogradno. To je stoga što je taj imenski pečat već bio ukomponiran u udubljene ukrase kalupa. U slučaju ovakove duple signacije obično je bilo ime kalupara važnije, jer je on često bio poduzetnik i kreator dekora. — Kod glatke sigilate nalazimo imenske pečate na unutrašnjem (rijetko na vanjskom) dnu šalice, pladnja ili posude.

Za dataciju sigilatnog materijala ti su imenski pečati majstora važni, jer je bilo moguće slijediti rad pojedinih majstora kroz više decenija i kroz više radioničkih centara u kojima su se pojavili. Na temelju imenskih pečata dale su se sastaviti pregledne tabele majstora i radioničkih centara u kojima su ostavili tragove svoje djelatnosti. Međutim stručna literatura danas obiluje i pomagalima druge vrste, tj. tabelama na kojima su detaljno prikazane kategorije likovnih pečata i njihovih varijanata i označene radionice i majstori kalupari koji su se njima služili. Ipak, kolikogod raste literatura o proizvodnji sigilate, njenim radionicama i brojnim majstorima sa ciljem, da bi se proizvodi mogli što preciznije datirati, ipak još ima dosta nesigurnosti u dataciji i atribuciji majstora i radionica. Čini se da je jedna činjenica po srijedi koja najviše ometa tu preciznost, a to je da su modelari radionice masovno snabdijevali serijama i čitavim ensemblima uvijek novih likovnih pečata za različito ukrašavanje posuda i tako provocirali promjenu stilova na njima, koja se ranije pripisivala lončarima i kaluparima. U doba cvata u industriji sigilate punce tih modelara mogle su se komponirati prema nekoj temi grčkog rimske mitologije, literature ili historije, pa je taj dekor pokazivao i neke shvatljive teme, no možemo lako zamisliti da one nisu uvijek mogle biti komponirane po nekoj tematici i logici u provincijskim ateljeima u doba opće dekadanse rimske kulture i civilizacije.¹

Budući da dosada još nemamo opći pregled rimske keramike (i sigilate i ostale) u Mursi, nama nedostaju neki odgovori na pitanja o počecima urbanog života, o njegovim oscilacijama, o vremenu trajanja, kao i o razvoju lončarskog obrta i trgovine. Neki veći centri Panonije, koji su sistematski ispitani, kao Carnuntum, Brigetio, Aquincum, Intercisa, Poetovio, Emona, Aquae Iasae i dr. dali su mnoge odgovore na slična pitanja. Što se osječke sigilate tiče, ipak je već 1958. M. Bulat obradio našu sigilatu s pečatima majstora i publicirao ih,² te je u tom radu naveo J. Brunšmida kao prethodnika u tom poslu, jer je objavio znatan broj pečata osječke sigilate i ostale keramike.³ Pa stoga što osječka sigilata i keramika dosada nije, osim u slučaju sistematskog iskapanja 1968. u Bosanskoj ulici,⁴ obrađivana u dovoljnoj mjeri, smatramo potrebnim ponovno posvetiti joj pažnju da bi dobili odgovore na postavljena pitanja.

Najprije dajemo pregled glatke sigilate i onih fragmenata ukrašene, na kojima više nema traga reljefnom ukrasu. Tu se između 29 fragmenata nalaze tri dna sa širokim plosnatim prstenom i još dva isto takvog tipa no samo parcijalno sačuvana. Svih pet pripadaju tipu Drag 37 ili 30 (polukuglati i valjkasti tip), a to su posude koje ispod ruba i glatkog pojasa imaju jajasti niz (ovulu) i širok reljefno ukrašen pojas. One su najčešći tip sigilate, a njihovi ukrašeni dijelovi po elementima i stilu ukrasa dopuštaju izvjesne zaključke na proizvodni centar i vremensko razdoblje u kojem su nastale. I ukrašenih dijelova toga raširenog tipa našlo se dosta u materijalu iz 1966. koji obrađujemo, i oni će biti prikazani niže. — Nadalje ovdje nalazimo 10 fragmentiranih dna s ostacima niskih koničnih nogu, od kojih tri manja fragmenta najvjerojatnije pripadaju šalicama tipa Drag 33, a njima je dno iznutra ravno, stijene kose, a rub nenaglašen. Nisu bile ukrašene. Nadalje, dva fragmentirana prstenasta dna indiciraju zdjelu tipa Drag 31, jer im se dno neznatno unutra uzdiže, a to je tip plitke zdjele kosih stijena koje se pod niskim širokim uglom povijaju prema dnu, a rubovi su izvijeni. — Dva fragmentirana masivnija prstenasta dna unutra su ukrašena pojasima fino izrađenih ukrasnih crtica, a pripadaju zdjelama Drag 32 sa oblim stijenama i blago uvijenim rubovima, a možda istom tipu pripadaju i daljnja tri ulomka prstenastih dna. — Od daljnjih ulomaka tri vjerojatno spadaju šalicama, Drag 33, tri zdjelama, Drag 32, pet zdjelama debljih stijenki, Drag 31, te konačno jedan ulomak pripada tanjuru. — Tako se dakle tipološkom analizom fragmenata dalo ustanoviti da je to bilo sigilatno stolno suđe u kojemu je bilo posuda valjkastog i polukuglastog oblika, plićih i dubljih zdjela, šalica i jednog tanjura.

Imenski pečati

Nalazimo ih u našoj skupini materijala na tri ulomka dna s niskom koničnom nogom. Već je rečeno, majstori lončari običavali su svoj imenski pečat sa izdignutim slovima na udubljenoj letvici stavljati na unutrašnja dna neukrašenih šalica ili pehara. Tu se dakle nalazi na ulomku dna, promjera 6,3 cm, inv. 6766, pečat: DRAVCI M; na ulomku dna, promjera 4,5, inv. 6767, pečat: S(retrogradno) ANVILLI MA; na ulomku dna veličine 9,2 x 2,5 cm, inv. 6768, pečat: P... (slomljeno), v. sl. 1. Još jedan pečat s imenom kalupara bit će spomenut kod opisa ukrašene sigilate. — Majstor Dravcus nije poznat u osječkom materijalu niti nam je poznat iz dostupne literature. Majstor S. Anvillvs poznat je majstor iz Rheinzaberna, u Porajnju jugozapadne Njemačke, jednom od najvećih lončarskih pogona stolnog suđa u antici koje je robu proizvodilo i izvozilo širom carstva između 140. i 220. godine. Pečat Anvillov pojavljuje se i na sigilati u Ptuju,⁵ što dovodi na misao da je u distribuciji sigilate postojala trgovačka veza između Poetovija i Murse. Što se trećeg pečata tiče teško je odrediti kojem je majstoru pripadao, jer ih je više poznato s početnim slovom P... Do slova P na pečatu ima trag još jednog slova koje bi moglo potjecati od slova R. Tu dolaze u obzir imena PROVINCIALIS, PRIMVS, PRIMITIVS, PRIVATVS i sl. U zbirci osječkog muzeja zastupana su dosada dva pečata na glatkoj sigilati majstora PRIMITIVS-a⁶ iz Rheinzaberna, iz epohe Hadrijan-Antonin, a njegova je roba dospjela i u Brigetio, Aquincum, Intercisu i dr.⁷ Stoga postoji opravdana vjerojatnost da je pečat o kome je riječ bio od rheinzabernskog majstora Primitiusa i da je njegova roba u Mursu stigla također dunavskim riječnim putem.

Ukrašenu sigilatu mislimo da po porijeklu, odn. po mjestu produkcije možemo svrstati u dvije grupe, u grupu majstora koji su radili u Lezoux-u ili u kojoj manufakturi ovisnoj od Lezoux-a, i u grupu majstora oko Rheinzaberna i dalje na istok oko Westerndorfa.

Prvoj grupi pripadaju: 1) ulomak posude Drag 37 (ili 30): ispod ovule i bisernog niza vidna je metopna podjela pomoću tordiranih stupića koji završavaju kružićima; između stupića Atlas, lijevo ostatak duplo uokvirenog medaljona, desno nedefinirana manja životinja i stražnji dio goveda (bika). Tamnocrvena boja gline i sjajne prevlake. Vel. 8,7 x 6,4 cm. Inv. 6771. — 2) ulomak s odebljalim rubom, dijelom ukrašenog i neukrašenog pojasa posude istog tipa, iste boje i kvalitete. Ispod ovule i bisernog niza lijevo gore ostatak tordiranog stupića s kružićem na vrhu, zatim žaba i ostatak figure konjanika s lepršavom hlamidom; od konja u trku ostao trag bedra i uzvitlani rep. Vel. 9 x 6,5 cm. Inv. 6772. — Možda oba fragmenta potječu od iste posude. Po kvaliteti, boji, izboru i sastavu motiva vjerojatno se radi o stilu majstora CINNAMVS-a u Lezoux-u. Metopna razdjela, medaljoni, stupići s kružićima, Atlas, bik (Evropa), konjanik, životinje, sve to nalazimo na sigilati proizvedenoj u Lezoux-u od toga majstora koji je tamo radio u 2. polovici 2. stoljeća.⁸ — 3) i ulomak stijene posude Drag 37 srodan je stilu Cinnama; i ovdje su biserni stupići s kružićima na kraju, metopna razdjela, noge neke stupajuće figure, ispod kojih horizontalno položen valjkast predmet, te medaljon s hipokampom; ispod svega krug kojim se naglašavala donja partija reljefnog polja. Tamnocrvena boja gline i sjajne prevlake. Vel. 5,2 x 7 cm. Inv. 10152. Sl. 2, 1—3 — I valjkast predmet ispod nogu figure, hipokamp te kružići kao završetak stupića za metopnu razdjelu nalaze se na primjerima iz Lauriacuma,⁹ fabrikatima iz Lezoux-a u doba između Trajana i Antonina. Za Cinnama su karakteristične punce sa kružićima na stupićima i one se nalaze na svim posudama signiranim od Cinnama, a nalaze se i u zbirci osječkog muzeja višestruko zastupani ulomci s ovim motivom, signirani od toga majstora.¹⁰ — 4) ulomak s prikazom delfina, vel. 4,6 x 2,7 cm, inv. 10154, možemo također pripisati posudi koja je produkt iz kruga majstora Cinnama u Lezoux-u u doba između Trajana i Antonina. Sl. 2, 4. Na primjeru iz osječke muzejske zbirke isti je delfin kombiniran s hipokampom i s identičnim valjkastim predmetom kao kod našeg primjera 3) na ulomku koji je signiran od Cinnama.¹¹ Prema tome prilično smo sigurni u atribuciji toga sićušnog fragmenta posudi majstora Cinnama. — 5) na ulomku oble stijene posude prikazana je sjedeća figura (bez glave), kojoj donji dio tijela pokriva plašt, desna joj je ruka uzdignuta, do nogu uzdignuta glava orla. Naslućuje se da je to figura Jupitera na prijestolju koji u desnici drži žezlo, a do nogu mu je orao, — a to je uobičajen prikaz Jupitera i u monumentalnoj i u sitnoj grčko-rimskoj plastici. Boja gline je tamnocrvena, no prevlaka iste boje jako oljuštena. Vel. 3 x 3,2 cm. Inv. 10158. Sl. 2, 5. — Posve slična punca nalazi se na zdjeli Drag 37, nađenoj na lokalitetu Wymyslowo u Poljskoj, koja je u metopama ukrašena još i likom amora, Niobide, satira etc., a signirana je na ukrašenom polju sa: ALBVCI, a na neukrašenom sa: OSBI M. Albucius je bio majstor pogona u Lezoux-u u vremenu Trajan-Antonin.¹² U osječkoj zbirci nalazi se posuda Drag 37, signirana od Albucija, a na dnu šalice Drag 33 nalazi se pečat majstora lončara Osbija, a oba su predmeta nađena na Vukovarskoj cesti.¹³ Ulomak s Jupiterom nije dakle bio jedini produkt majstora Albucija ili i Osbija u Mursi. — 6) ulomak stijene s donje partije posude Drag 37, na

kojoj se u ukrasnom polju nalaze vitice, na kraju jedne je list, a za ispunjavanje praznog prostora poslužile su desno i lijevo po jedna životinjica, listić i vjenčić. Reljefna kružna linija omeđuje dolje ukrasno polje. Boje gline i prevlake tamnocrvena. Vel. 6,0 x 9,7 cm. Inv. 6776. — I ovaj ulomak najvjerojatnije spada u proizvodnju vezanu za Lezoux. U Ptuju se našlo brojnih ulomaka posuda Drag 37 sa viticama, lišćem, vjenčićima i životinjicama, a pripisuju se krugu majstora PATERNVS-a, 2. polovica 2. stoljeća.¹⁴ Sl. 2, 6—7) ulomak s odebljalim rubom, neukrašenim pojasom te precizno izrađenom ovulom i bisernim nizom i ostatkom dvostrukog medaljona posude Drag 37, tamno-crvene boje i sjaja, moramo također pripisati krugu majstora Paterna u Lezoux-u.¹⁵ Vel. 7,2 x 9,5 cm. Inv. 10140. Sl. 2, 7. — Možda ovamo spadaju još i sitni ulomci s ostacima ovule i bisernog niza, inv. 10155, 10156 i 10157.

U drugoj grupi, rheinzabernske i njoj srodne sigilate, nalaze se slijedeći ulomci: 1) od dva komada sastavljen ulomak posude Drag 37, na kojem u ukrasnom polju ispod ovule ostatak narebrenog medaljona, a unutar njega desna strana gole muške figure i na uzdignutoj letvici udubljenim slovima u polovici slomljeni pečat: CONST (slovo N i S retrogradno); izvan medaljona dugoljasti list i vitice. Boja gline svjetlije crvena, prevlaka iste boje slabog sjaja. Vel. sastavljenog komada 9,5 x 7,5 cm. Inv. 6773. Sl. 3, 1. — Isti se pečat, no potpunije, nalazi na primjeru iz Ennsa, gdje glasi CONSTA. ETNI,¹⁶ te na primjeru iz Köngena, na kojem jednako glasi no bez točke CONSTAENI (slova N i S retrogradno).¹⁷ Pečat CONSTA ETNI u ukrasnom polju pojavljuje se opetovano u Rheinzabernu na posudama i kalupima signiranim od Cerialisa, te se stoga te posude sa sigurnošću mogu pripisati rheinzabernskom lončaru Cerialisu u doba Antonina. Na primjeru s tim pečatom iz Köngena nalazimo čak potpuno isti oblik ovule sa štapićem na desno kojemu se krajevi proširuju, a ulomak se pripisuje također Cerialisu faza III. A oblik lista, narebrenog medaljona i ovule sa štapićem nadesno javlja se u nekoliko faza majstora Cerialisa.¹⁸ — 2) ulomak oble stijene, Drag 37, s ukrasnim poljem ispod ovule, slične prethodnoj i bisernog niza; vide se ostaci dva medaljona ukrašena urezima, a između njih tordirani stupić sa dvije cvjetne latice na vrhu; i lijevo se nazire isto takav stupić; u medaljonu ćelava i bradlata glava Silena u poluprofilu, nepotpuno sačuvana. Boja nešto svjetlije nianse, prevlaka slabog sjaja. Vel. 8 x 7 cm. Inv. 10151 Sl. 3, 2. — Analiza ćelave maske, uzorkovanog medaljona i ovule posebnog oblika dovodi nas do rheinzabernskog majstora Januariusa, faza I, jer među njegovim likovnim pečatima M 22 (maska), K 48 (medaljon) i E 39 (ovula) prepoznajemo upravo motive na našem ulomku.¹⁹ Međutim kako znamo da je i više majstora znalo upotrebljavati iste ili slične likovne pečate, ne moramo se čuditi, da napr. stupiće s laticama na vrhu nalazimo na ptujskim primjerima majstora Comitialisa,²⁰ medaljone s urezima na primjerima iz Intercize istog majstora,²¹ a također i maske Pana, satira ili Silena.²² Comitialis je radio u Rheinzabernu u doba Marka Aurelija i Komoda. Njegovi su produkti također stigli do Murse.²³ — 3) ulomak oble stijene posude Drag 37 sa ukrasnim pojasom u kojemu se nalazi ostatak narebrenog i dvostrukog polumedaljona a ispod njega lik gole Venere pri toaleti; desno između dva polumedaljona (koja se nisu sačuvala) širok stupić ili ukras s kanelurama, s vanjske strane narebrenima; boja za nijansu svjetlija od prethodnih primjera. Vel. 5,5 x 6,8 cm. Inv. 6777. Sl. 3, 3. — Isti stup među medaljonima nalazimo na ptujskim primjerima sigilate, od kojih se jedan s vjerojatnošću pripisuje rheinzabernskom majstoru Firmusu II ili

Pupusu, a drugi vjerojatno Reginusu, majstorima s kraja 2. ili početka 3. stoljeća.²⁴ Sasma sličan stup nalazi se i na primjeru iz Intercize i također pripisuje stilu Firmusa, majstoru koji je radio i u Heiligenbergu²⁵ (također u Porajnju, jugozapadno od Rheinaberna). Heiligenberg je odigrao važnu ulogu u razvoju sigilatne keramike, jer je bio posrednik između zapada i istoka, tj. srednjogalski su majstori selili sa juga prema sjeveru i istoku da bi bili bliže tržištu, a to je bio limes na Rajni i Dunavu, koji su oni masovno snabdjevali. Heiligenberg je okupljao majstore čak iz Lezoux-a i odavde su se oni otisnuli do Rheinaberna i dalje. Poznato je da je u Heiligenbergu radilo 30 lončara, poznatih po imenu, i to između 100. i 130. godine, i da je među njima bio i Reginus, Ianus, Cerialis i drugi, te da su se oni poslije nastanili u Rheinabernu gdje su zastupali prvu fazu te radionice. Cerialis je svoj rad započeo kod majstora Cinnama u Lezoux-u u doba Hadrijana, kako se misli, i to je i razlog da imena oba majstora nalazimo zajedno na nekim posudama. No Cerialisa opet nalazimo u Heiligenbergu zajedno s Reginusom, Ianusom i Victorinusom u nekom stilskom srodstvu. Konačno on odlazi u Rheinabern i opet mijenja stil, ali to su već bile posljednje godine njegova djelovanja. Da dodamo još nešto podataka u vezi seljenja majstora prema sjeveru i istoku: i Cobnertus spada među majstore koji su počeli raditi u Lezoux-u, no odande se otisnuo u Heiligenberg i Rheinabern gdje je još dokumentiran do 150. Pupus i Comitalis spadaju u kasno doba rheinzabernske djelatnosti, a produkte Comitalisa nalazimo još i u Westerndorfu, keramičkom centru u Bavarskoj. — Da se vratimo karakterističnom četverodjelnom stupu među polumedaljonima; nalazimo ga i na fragmentu iz Lauriacuma sa probnog iskapanja 1951., a pripisuje se kasnijoj fazi rheinzabernskih radionica s kraja 2. i početka 3. stoljeća.²⁶ Mislim da se prema tome i naš ulomak može s vjerojatnošću pripisati toj kasnoj fazi, kako slijedi iz publikacije Ricken-Fischer iz 1963, gdje se uz oznaku ornamenta 0—220, koji potpuno odgovara našem karakterističnom stupiću, navode imena raznih majstora, pa i ime Comitalis, Firmus II, Pupus i drugi.²⁷ — 4) na vrlo malom fragmentu vel. 2,7 x 2,2 cm, inv. 10159, imamo masku bradatog muškarca okrenutu na lijevo, neprecizne izrade, slične onima na rheinzabernskim sigilatama iz Lauriacuma kasnoantoninskog perioda.²⁸ Sl. 3, 4. — 5) ulomak ukrasnog polja posude Drag 30, na kojem u sredini na dvodjelnom stupu spiralni ornament, dok lijevo i desno na nešto nižim dvodjelnim i narebrenim stupovima osamlatične rozete; boja svjetlije crvene nijanse, prevlaka slabijeg sjaja, vel. 4 x 4 cm. Inv. 6778. Sl. 3, 5. — Rozete i spirale nalazimo kod majstora Verusa i Heleniusa u Westerndorfu,²⁹ no spirale na stupićima i na ulomku iz Ptuja i na ulomku iz Siska, a to su rheinzabernski produkti,³⁰ pa čak i na fragmentima iz Köngena koji su Januariusov stil u Heiligenbergu.³¹ Ipak ćemo naš ulomak pripisati kojoj radionici Westerndorfa, jer se i tamo ponavljaju rozete i spirale na stupićima.³² Ulomak ima premalo ostalih ukrasnih elemenata za određeniju atribuciju, no boja gline, te kvaliteta i stil ukrasa ukazuju na dekadansu, a ta se može dovesti u vezu s produktima Westerndorfa. — 6) ulomak na kojemu je ostao dio prstenastog dna, te ukrasno u dva friza podijeljeno polje ispod ovule. Ovula je potpuno nejasno označena i vrlo značajna za dekadentnost stila, no odražuje onaj njen stil na kojem je štapić na lijevo, dulji od ovule i na kraju odebljao. Ispod nje, u frizu golub između diagonalno raspoređenih bisernih nizova; u donjem su frizu

naizmjenično postavljeni šiljati trouglati listovi. Boja gline svjetlije crvena, prevlaka tamnija, slabi sjaj. Vis. 6,5 cm. Inv. 6774. Sl. 3, 6 — Isti oblik lista nalazi se na produktima majstora Onniorix-a u Westerndorfu³³; također na primjerima nađenim u Varaždinskim Toplicama i u Ennsu, koji se pripisuju Rheinzabernu i to majstorima Comitialis — Latinni.³⁴ Međutim i kod ovog primjera slaba kvaliteta otisaka na ukrasnom polju govori više u prilog dekadansi koja je tako očita na produktima Westerndorfa u početku 3. stoljeća. — 7) jako oštećeni ulomak donjeg dijela oveće posude Drag 37 s dnom kojemu je odlomljena stajaća ploha, a na kojemu je ostatak ukrasnog pojasa s metopnom razdiobom. Od motiva vidi se donji dio stajace figure, vitice i rozete među narebrenim stupićima. Boja narančasta, prevlaka jako oljuštena. Vis. 4,0, šir. 12,5 cm. Inv. 6779. Sl. 3, 7 — Rozete i narebrene stupiće nalazimo na sigilatama iz Westerndorfa i Siska³⁵ i naš fragmenat treba s vjerojatnošću pripisati jednoj od tih dviju radionica.

Četiri daljnja fragmenta sigilate neodrediva su, jer je likovni materijal potpuno oljušten (inv. 1053), ili su suviše sićušni za bilo kakovu determinaciju (inv. 10160 — 10162).

Osim reljefno ukrašene sigilate u materijalu iz 1966. nalazi se primjer ovalnog pehara ukrašenog tehnikom brušenja. Sačuvana su dva oveća fragmenta, jedan s dnom i donjom partijom pehara, drugi s rubom i dijelom trbušaste zdjele, tako da je restauracija bila donekle moguća. Posuda stoji na prstenastoj nozi. Široki ukrasni pojas omeđen je dolje i gore na ramenu oštrom kružnom brazdom. Vrat je kratak, a na otvoru je vodoravno izvijen rub. Brušeni dekor sastoji se od tri medaljona, markirana gustim kosim urezima; unutar medaljona nalazili su se, kako se na fragmentima vidi, motivi palmeta sa šiljatim listovima, dok se između medaljona također nalaze motivi klasa i vlati. Vis. 14,3, promjer baze 5 cm. Inv. 6775. Sl. 4 — Pehari ovoga tipa i dekora rađeni su u Rheinzabernu u 2. polovici 2. stoljeća, a sačuvanih primjera ima u mnogim muzejima, pa se tako i u osječkoj muzejskoj zbirci nalazi (još neobjavljeni) sigilatni pehar, izbrušen po cijeloj površini geometrijskim romboidnim uzorkom, a i takovi su pehari poznati rheinzabernski produkti kasnog 2. stoljeća. Po obliku i uzorku brušenja najbliži je našem primjeru iz 1966. primjer koji se našao na terenu Vindobone (Beča).³⁶

Konačno prikazujemo ovdje još dva fragmenta, koja su svjedoci dviju šalica sličnog tipa i kvalitete. Radi se o tipu konične, oblodvodjelne šalice, Drag 27. Na ulomku, vel. 4,4 x 7,2 cm, inv. 6782 a, ima izvijen rub, ostatak gornje i mali ostatak donje obline, dok ulomak, vel. 5,5 x 3,2 cm, inv. 6782 d ima vrlo mali ostatak gornje, a veći donje obline. Sl. 5, 1 i 2 — Šalice ovog tipa smatraju se produktima italjskih i galskih radionica 1. stoljeća. Zastupane su u ptujskoj zbirci, a odnedavna nalazi se i vrlo mali ulomak ovog tipa i u osječkoj zbirci nađen prilikom iskopavanja u Bosanskoj ulici 1968.³⁷ Lijep primjer ovakove šalice nalazi se u Rimsko-germanskom muzeju u Kölnu sa pečatom na dnu PRIMI (majstor ranocarskog doba), dok je drugi dobro sačuvani primjerak nađen u grobu kod Zerkowa u Poljskoj sa pečatom na dnu BIO FECI, a smatra se produktom radionice La Graufesenque iz vremena Klaudije-Nero.³⁸ — Prema tome naša dva fragmenta dviju različitih šalica ovoga tipa uz rijedak primjer pehara majstora ACO (neobjavljen) i isto rijedak primjer retijskog pehara (prikazat će se niže) govore o prisustvu Rimljana na našem terenu već u polovici 1. stoljeća.

LAMPICE

U materijalu iz 1966. nalaze se četiri cijele lampice, tri neznatnije oštećene, te šest većih i pet manjih ulomaka lampica. Od 18 lampica ukupno samo jedna spada u reljefne ranog tipa, jedna u rani grčki (?) tip jednostavnih posudica, dok 14 njih ide u kategoriju firma-lampica; zatim je tu jedna sa dva otvora za dva plamena, a jedna je rađena u imitaciji sigilate, ima ostatak pečata, ali joj se sa sigurnošću ne može odrediti oblik. Od svih 18 komada samo ih je sedam sa potpunim ili okrnjenim pečatom sačuvano.

Prikazat ćemo: — 1) potpuno sačuvanu lampicu kojoj je na udubljenom disku reljefno prikazan amor u sjedećoj pozi, koji s obje ruke drži psića za stražnje noge, ali ovaj izmiče i okreće glavu natrag. Ispod scene deblja podna linija. Rame lampice je usko i oštro, a disk okružuje oštra brazda, dok trouglast nos krasi dvije volute. Lampica ima sve tri rupice, za fitilj, za ulje i za zrak, odn. iglu. Crvena prevlaka na žućkastoj glini imitira sigilatu. Faktura i izrada su dotjerane, no ostali su jaki tragovi plamena. Duž. 8,4, šir. 6,2, vis. 2,5 cm. Inv. 6786. — Ovo je italiski import 1. polovice 1. stoljeća.³⁹ Sl. 6. Po reljefu i tipu vrlo je sličan primjer lampice iz Dalmacije koju je objavio Patsch,⁴⁰ a na kojoj krilati amor stoji i također psića drži za stražnju nogu. Ta je lampica nađena 1896. zajedno sa još 15 reljefnih s okruglim ili trouglatim nosom i volutama u paljevinskim grobovima u okolici Skradina. Za datiranje je od pomoći bilo da se u grobovima našlo i 36 komada brončanog novca od Augusta do Vespazijana, dakle iz 1. pole 1. stoljeća. No poznato je da se taj tip lampica održao još i u 2. polovici 1. stoljeća. — Možda u ovu vrstu lampica spada ulomak brazdom uokvirenog dna uljanice sa crvenom prevlakom (imitacija sigilate), a na dnu se čita od ostatka pečata samo TI (ATIMETI?) iza kojeg slijede dva koncentrična kružića. Vel. 3,5 x 3,8 cm. Inv. 6798 a. Vjerojatno je na disku bio kakav reljefni ukras. — 2) lampica u obliku okrugle, plosnate zdjelice, koja ima 5 mm visoku stajaću plohu, a na njoj koncentrični krugovi. Oko otvora lampica je oštećena, ali se nazire da je rub bio izvijen. U donjem dijelu posudica ima blagu profilaciju. Glina je fina i pročišćena, boja je blijedožuta. Po fakturi to bi bio grčki produkt, a za oblik zasada nemamo paralele. Vis. 2,7, promjer 6 cm. Inv. 6800. Sl. 7, 9 — Najbližnja joj je osječka lampica, objavljena od Celestina, jer ima isti oblik posudice, iako se zbog nosa i ručke razlikuje.⁴¹ Abramić kaže, da je najpriprostiji i najstariji oblik lampice okrugla posudica sa samo jednim otvorom i probušenom ušicom za vješanje, ako nije u porabi⁴² (naš primjer nema ušice).

Četrnaest komada lampica (bilo cijelih, bilo ulomaka) spada u najrašireniji tip, u grupu takozv. firma-lampica. One obično imaju na ramenu tri, katkada dvije, bradavice, disk im je udubljen, a uzdignuti rub uokviruje disk, kanal i obli otvor nosa. U sredini diska i na kraju nosa nalaze se okrugle rupice za sipanje ulja i za fitilj. Manja rupica usrijed kanalića, ako je ima, je za iglu da pomiče fitilj, i za zrak. Ove su lampice dosta visoke. Dno im je uokvireno dvostrukim ili višestrukim kružnicama, unutar kojih se često nalaze pečati majstora lončara (firma, otuda ime ovom tipu lampica). — 3) dobro je sačuvana lampica, na kojoj su tri kvržice, iako joj je površina okrnjena, a smeđocrvena prevlaka oljuštena, a na rubu oko nosnog otvora tragovi plamena; bez rupice za iglu i bez pečata na dnu. Duž. 8. šir.

5,6, vis. 2,3 cm. Inv. 7991. Sl. 7, 3. — 4) vrlo slična prethodnoj, ali oštećena je lampica sa tri kvržice i okruglim nosom. Disk nedostaje, dio nosa odbijen. U kanalu rupica za iglu. Tragovi plamena oko diska. Smeđe crvena prevlaka. Pečat potpuno nečitljiv. Duž. 8,5, šir. 5,8, vis. 1,8 cm. Inv. 6788. — 5) od daljnjih ulomaka tu su četiri, kao svjedoci još četiriju firma-lampica sa crvenom prevlakom od čega su dva ulomci ramena s kvržicama, a dva su dna uokvirena brazdama. Inv. 10123, 10124, 6799a i 10125. — 6) lampica priproste grublje fature, ali u cjelosti sačuvana, svjetlije je žute boje sa dvije kvržice i dvije udubine na ramenu, bez rupice za fitilj, a na dnu samo se nazire da je bio pečat. Oko nosa tragovi plamena. Duž. 8,7, šir. 5,8, vis. 3,1 cm. Inv. 10120. Sl. 7, 2. — 7) lampica je dobro sačuvana, nedostajao je dio zdjelice, ali je restaurirana. Tri lijepo modelirane kvržice, dugi kanal, obao nos, boja svjetlosmeđa, sve tri rupice pravilno smještene. Na dnu pravilne koncentrične brazde unutar kojih je otisnut pečat: FESTI. Duž. 10,2, šir. 6,8, vis. 3,2 cm. Inv. 6787. Sl. 7, 1. — 8) fragmenat zdjelice, lampice istog tipa i kvalitete. Na ramenu ostala je jedna kvržica. Boja tamnije smeđa. Na dnu unutar koncentričnih brazdi pečat: FESTI. Duž. 6,4, šir. 5,6, vis. 3,6 cm. Inv. 6790. Sl. 7, 6. — 9) jako je oštećena lampica, bez diska, bez dijela ramena, stijene i nosa sa jakim tragovima vatre. To je tip sa dvije kvržice, od kojih je samo jedna sačuvana. Boja tamnocrveno smeđa. Na dnu unutar koncentričnih brazdi pečat: FORTIS, ispod i iznad kojega su bobice. Duž. 9,5, šir. 5,9, vis. 3,6 cm. Inv. 6789. Sl. 7, 5. — 10) fragmenat lampice istog tipa, tamnosmeđe boje. Na ostatku dna dio pečata: VIBI... Duž. 4,5, šir. 5,9, vis. 3,1 cm. Inv. 10121. — 11) na daljnjoj nepotpuno sačuvanoj firma-lampici žutosmeđe boje, nalazi se na dnu otisnut pečat: LVCIV. (Lucius). Duž. 7,1, šir. 4,8, vis. 2,3 cm. Inv. 7992. Sl. 7, 7. — 12) na malom ulomku dna lampice smeđe boje, istog tipa čita se ostatak pečata CIVS/F (Lucius fecit). Duž. 3,9, šir. 3,1, vis. 9 cm. Inv. 6798b. — 13) lampica manjih proporcija slična je po tipu prethodnima. Razlikuje se po tome što ima ostatak vjerojatno okrugle drške, što je rub oko diska zatvoreni krug, a namjesto kanala se nalazi jedna naglašena brazda. Potpuno je sačuvana osim drške. Boja je svjetlosmeđa. Po obliku slična je lampici iz Mađarske⁴³ iako je pravilnije izrađena. Na dnu nejasno otisnut pečat: ATIM/F. Duž. 5,6, šir. 3,7, vis. 2,2 cm. Inv. 6797. Sl. 7, 4.

Svih pet, ovdje zastupanih pečata nalazimo već objavljeno od Celestina, a to bi bilo: ATI (meti), FESTI, FORTIS, LVCIVS, VIBI (ani).⁴⁴ Celestin je bio mišljenja da je tvornica ATI (meti) radila na prijelazu iz 1. u 2. st. stoga što je lampica istog pečata nađena u Bakru zajedno s novcem Trajana.⁴⁵ Pečat FESTI pojavio se u Ptuju zajedno s novcem Domicijana.⁴⁶ U vezi pečata FORTIS, Celestin kaže, da je ova tvornica vrlo mnogo proizvodila i da joj se roba na daleko prodavala, a da je po novcima sudeći to bila jedna od prvih carske dobe, a u Mursi se našao i kalup sa tim pečatom.⁴⁷ Za firmu Lucius Celestin ne daje dataciju, dok za pečat VIBIANI koji se našao u Ptuju s novcem Karakale smatra da spada tvornici koja je radila u 2. i na početku 3. stoljeća.⁴⁸ — I u Ptuju se našlo lampica s istim pečatima kao i u Osijeku, te Abramić u monografiji o Ptuju veli, da je većina ptujskih reljefnih lampica uvozna roba iz većih italskih središta i da je veći dio firma lampica izrađen u samom Ptuju prema uzorcima iz većih proizvodnih centara.⁴⁹ — Za te tvrtkovne (firma) lampice drži se danas da po tipskim karakteristikama i načinu ukrašavanja one pokrivaju

vremenski raspon od 2. do 5. stoljeća.⁵⁰ — 14) konačno priopćujemo još fragmenat lampice tipa sa dva obla nosa; doduše sačuvan je samo jedan obli nos s jakim tragovima plamena i s nešto kanalića i posudice. Boja smeđa. Po rubu koji od nosa na lijevo teče u jačem luku prema drugom nosu, može se sa sigurnošću tvrditi da se radi o tipu s dva nosa. Vel. 5,4 x 5,1 x 3,1 cm. Inv. 10122. Sl. 7, 8 — Najvjerojatnije je to bila lampica kao ona iz Siska (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu), koja se datira u 3. stoljeće.⁵¹

Ova analiza lampica je pokazala da se u skupini nađenoj 1966. prilikom građenja toplovoda, našlo lampica iz vremena od 1. do 3. stoljeća. Samo za reljefnu lampicu s likom amora i psića možemo tvrditi da je italski import 1. stoljeća, dok za sve ostale moramo suponirati da su ili lokalnog ili susjedno-panonskog porijekla 2. ili 3. stoljeća. Dokazano je naime, da je u južnom, jugoslavenskom dijelu Panonije, bilo nekoliko većih lončarskih centara koji su robu (keramiku, no i glinene lampice) naveliko proizvodili za lokalne potrebe ili za potrebe nekog šireg područja. Utvrđeno je da je i u Mursi postojao jači lončarski centar koji je proizvodio i glinene lampice i to osobito firma lampice pa i lampice sa dva nosa. U Osijeku u donjem gradu blizu kožare i obale Drave nađeni su i ostaci lončarskih peći, no više toga o toj proizvodnji mogli su iskazati brojni kalupi lampica, koji su tokom vremena došli na vidjelo. Osim lončarskih peći i osim kalupa za lokalnu proizvodnju govore i imitacije finije uvezene robe na kojoj se vidi rad još nevještog majstora. U Osijeku su se našli i kalupi s pečatom majstora CARVS-a koji je svoje lampice pokrивao slojem zelene ili smeđe cakline, a radio je u kasnocarsko doba. Tvrtkovne lampice koje imamo ovdje u najvećem broju, različite su po fakturi i izradi, te se zaista mora pomišljati da su one imitacije stereotipnih lampica proizvedenih u Italiji, no da li su te imitacije rađene u Sisciji, Ptuju ili baš u Mursi teško je reći. Što se pečata tiče potreban je oprez, jer npr. lončar Nasus u Sisciji, velikom lončarskom centru, a vjerojatno i neki drugi poduzetni majstori, proizvodili su kalupe za tvrtkovne lampice na kojima su katkada utisnuli i pečat kojeg renomiranog majstora Italije da bi našli što bolju prođu za svoju robu.⁵²

KERAMOPLASTIKA

Glinene figurice od pečene zemlje, terra cotte, su rijetki nalazi koji se s veseljem doživljavaju u masi lončarskih fragmenata, jer nam iskazuju nešto više o duhovnom životu rimskih građana. To su često likovi božanstava određeni da stoje na kućnim oltarima, portreti i cijeli likovi karakterističnih ljudskih tipova, karikature glumaca, maske, ili su to likovi životinja, naročito ptica koje su možda imale neki simbolički smisao ili apotropejski značaj, a izrađivali su se osim u kultne svrhe i za običaj darivanja, a možda i kao igračke. Pretpostavlja se da su se u mnogim, i provincijalnim lončarskim centrima, izrađivale osim lampica i terra cotta figurice u boljoj ili slabijoj kvaliteti.

U našem se materijalu iz 1966. našao samo jedan fragmenat keramoplastike i to ptičje figurice. Sastoji se od glave, desne strane vrata, prsa i leđa s krilom. Modelacija je šablonska, boja svjetložuta. Duž. 7,6, šir. 2,5 cm. Inv. 7993. Sl. 5, 3 — Osječki je teren dosada dao obilje glinenih figu-

rica profanog i kulturnog karaktera i likova iz životinjskog carstva, a nađen je i oveći broj kalupa za figure, npr. Venere, Magne Mater, za portretne glave, karikature i životinje, pa je vrlo vjerojatno da je naš fragmenat, već i zbog svoje šematične jednostavne izrade lokalni proizvod za široku potrošnju. — Najbolje nam je dosada poznata modelarska radionica takovih keramoplastika, koja je otkrivena u Sisku, a radila je u 2. i početkom 3. stoljeća. U toj radionici nađeno je na okupu 16 figurica, raznih reljefa i kalupa, a objavio ih je M. Šeper.⁵³ Keramoplastika osječke muzejske zbirke više je puta isticana u sklopu lončarske proizvodnje u Mursi u radovima B. Vikić, gdje se objašnjava da je keramoplastika općenito imala mnogostruku primjenu, jer se nije samo prinosila kao votivni dar u hramovima i kućnim kapelicama, već se prilagala i u grobove, služila u dekorativne svrhe, darivala kao igračka, rođendanski dar ili kao prigodna uspomena.⁵⁴

STAKLO

U stručnoj literaturi nalazimo mnoge pokušaje, da analizom stakla iz raznih donekle datiranih kompleksa nalaza dođemo do određenijih rezultata u pogledu najranijih proizvodnih centara stakla i njihove hronologije. No u tim nastojanjima još se nisu postigli čvrsti oslonci.

Obično se pretpostavlja: da je sintetično staklo nastalo u Egiptu, Siriji ili Mesopotamiji; da su stakleni predmeti već rano doprli na Zapad feničkom ili uopće istočnom trgovinom; da je s robom možda preselio s Istoka na Zapad i po koji majstor staklar i onamo presadio svoje umjeće, te ukus i stil na oblicima staklene robe. Zbog ovakvih raznih opažanja često je teško odrediti da li je koji stakleni nalaz porijeklom s Istoka ili Zapada i da li je nastao na Zapadu, ali pod utjecajem istočnih majstora, ili kao kopija istočne staklene robe. Općenito uzevši svi se autori slažu u tome da je sintetično staklo dalo ljudima tisuću mogućnosti oblikovanja upotrebom najrazličitijih tehnika. U staklu je bio prikriven potencijal, koji se tek tokom mnogih stoljeća polako razvijao i tek se izumom duvačke cijevi oko početka naše ere te kombinacijom starih tehnika (oblikovanja, savijanja, lijevanja, izvlačenja niti itd.) i novih tehnika (duvanja staklenog mjehura u najrazličitije forme) razvila industrija stakla do neslučenih visina. Razvila se kako sa svojim funkcionalnim oblicima, pogodnim za širu masovnu potrošnju, tako i kao umjetnički materijal za kreaciju najlukšuznijih predmeta, majstorija i bravura u staklu. Imućni društveni slojevi zamijenili su stakleno stolno suđe za sigilatno, ukoliko nisu i dalje upotrebljavali srebreno.

Smatra se da se tehnika stakla iz Egipta, gdje je bila poznata 3 do 4 tisuće godina pr. n. e. proširila u Grčku i odavde u Etruriju. No i istočnoalpsko područje u luku oko gornje Adrije proizvodilo je već rano staklene terine u tehnici marmoriranja, pa je nastala teorija, da su i staklene perle i narukvice ovdje još u halštatsko doba bile udomaćene. Tehnike stakla vrlo su se sporo u historiji razvijale, tako da su sve do 2. stoljeća pr. n. e. bile poznate samo tehnike izvlačenja, namotavanja i gnjetenja raznobojne staklene mase (mramorna tehnika), kao i lijevanje i prešanje u forme. No izumom duvačke cijevi, tj. duvanjem staklenog mjehura u forme raznih oblika, razbuktala se invencija majstora staklara, te oni počinju i slobodno oblikovati stakleni mjehur i slobodno ukrašavati posude apliciranjem

ukrasa, brušenjem, slikanjem kao i kombinacijama više vrsti tehnika i više vrsti ukrasa. Taj proces cvata i zrelosti u staklarstvu desio se u vremenu od 2. do 4. stoljeća, a poslije njega slijedi doba opadanja, ali ne i propadanja staklarstva, jer se staklarsko umijeće održava kroz cijeli srednji vijek i dalje sve do danas.

Jedan od važnih antičkih staklarskih centara koji je imao vodstvo u produkciji tadanjeg svijeta, a iz kojeg su produkti dospijevali i u Panoniju, bio je Köln. Njegovo doba cvata bilo je u 2. i 3. stoljeću, kad su se tamo na potrošnoj i luksuznoj robi primjenjivale sve poznate tehnike. Prema mišljenju Doppelfelda, ma da je kölnsko staklo analizirano obzirom na sastav, oblike, tehnike i dekor i dana mu određena definicija, pretpostavlja se ipak mogućnost da su u Kölnu postojale i filijale italskih i sirijskih staklarskih poduzeća, jer su se našli i uzorci koji govore za strano porijeklo.⁵⁵ — Radnoti, obrađujući rimsko staklo, nađeno u Intercisi (većinom u grobovima) dolazi do zaključka, da je ono onamo, kao i u druga panonska mjesta došlo iz pet velikih produkcionih centara: iz Egipta preko Adrije ili preko Balkana; iz Sirije i Male Azije preko Balkana ili putem donjeg Dunava; iz Italije iz okoline Akvileje, Rima i Kampanije; iz Galije i Germanije, osobito iz Kölna gornjim Dunavom; i — eventualno iz domaćih ilirsko-mezijijskih produkcionih centara. Za staklo nađeno u Mursi od interesa je sve što se odnosi na staklo iz Intercise, jer su to dva grada na panonskom Limesu sa sličnim historijskim razvojem. Dakako da podatak da su u 2. polu 2. stoljeća sa dolaskom sirijskih kohorata u Intercisu, dospjela amo i mnoga unguentaria za mirisava ulja iz Sirije ne mora važiti za Mursu, premda nam je poznata pojava sirijskih trgovaca i u Mursi, o čemu je na drugom mjestu bilo govora. Važno je i važeće i za Mursu Radnotijevo mišljenje, da je staklena roba iz Istoka tokom 2. i 3. stoljeća stizala u Panoniju u okviru razvijene trgovine Panonije s Istokom, te da je ona u 4. stoljeću jenjavala, kad je počeo snažan import sa Zapada iz Porajnja. Tada je vođeni dunavski put daleko nadmašivao kopneni transport.⁵⁶

Sunkowski nam prikazuje staklo iz Carnuntuma i Beča. Kao i ostali autori, on se zadržava na kemijskom sastavu stakla (kremena kiselina u kremenom pijesku stapa se sa alkalijima u tekuće stanje), i na pojavi iriziranja antičkog stakla, pojave koja nas oćarava, no koja potjeće od rastvaranja staklene površine, kemijski uvjetovanog zemljinom vlagom; on se zadržava i na boji stakla koja ovisi o prirodnom svojstvu materijala. Razlićita sadržina željeza u kremenu daje zelenkastu, plavozelenu ili maslinastozelenu boju, dok se staklo u raznoj boji postizava dodatkom metalnih oksida, a bezbojno staklo dodatkom manganovog oksida, ukoliko se pogodi pravi kolićinski odnos. — Staklo nađeno u Carnuntumu nije po obliku monotono, ima ga od balzamarija do flaša s rućkama i od posudice za šminku sve do pehara, sve u funkcionalnoj formi. Autor smatra da je hiperprodukcija stakla istoćnih zemalja, osobito Sirije, dovela staklo u Panoniju i ostale dunavske provincije nesamo kao robu već i kao spremicu za ulja, parfeme i mirise Istoka (dakle kao ambalažu). No staklo je u Carnuntum i u Beć dospjelo i iz Italije i iz Porajnja.⁵⁷ — Clairmont koji je obradio staklo nađeno pri iskapanjima u Dura Europosu (u području Eufrata) upotrijebio je, da bi dobio što određenije znanje o njemu, nesamo komparativnu arheologiju već i sredstva moderne kemijske analize. On u tom staklu razlikuje tri perioda: helenistićki, ranocarski i srednjecarski (do

256. kad je grad Dura — Europos pao i prestao postojati). Za nas je od interesa srednjecarsko staklo 2. i 3. stoljeća koje se u Dura Europosu ističe kvantitetom, a prevagu ima bezbojno duvano staklo, dok se u dekoru u to doba ističe brušeni ukras. Isti autor u obilju fragmenata koje je analizirao uočava prema sastavu i tipologiji dvije grupe stakla: jedno koje je porijeklom sa zapadno sirijsko-egipatskog područja, a drugo je sa istočno sirijsko-mesopotamijskog područja. On nalazi i jakih dokaza da je u Dura Europosu postojala lokalna industrija stakla. Za nas je od važnosti njegova konkluzija da je domovina brušenja stakla područje istočno sirijsko-mesopotamijsko i da je odavde krenuo prvi eksport brušenog stakla u zapadne gradove. — A b r a m i ć kaže da je gotovo sav stakleni materijal iskopan u Ptuju potekao iz žarnih grobova 1. do 3. stoljeća, bilo kao urna za pohranu pepela i kosti, bilo kao grobni prilog. Ta je staklenina veli, dospjela u Podunavlje iz italskih radiona preko Akvileje ili iz nje same.⁵⁹

Vrlo je mnogobrojna literatura i o specijalnim pitanjima rimske staklarske proizvodnje i trgovačke mreže, kao npr. za jednu vrst rebrastih posuda, za pehare s uzorkom pčelinjeg saća ili o staklenini ukrašenoj staklenim nitima.⁶⁰

Slučajni nalazi stakla iz jednog ograničenog prostora Murse iz godine 1966. mogu nam štošta iskazati o svom porijeklu, obliku i praktičnoj upotrebi zahvaljujući komparativnoj arheologiji koja to često omogućuje, čak i na bazi najsitnijih fragmenata. Na tabeli će biti prikazani poneki tipovi posuda kojima su vrlo vjerojatno pripadali naši nalazi u fragmentima. (T. I, II, III).

Bar pet od mnogobrojnih fragmenata stakla govore o postojanju ukusnih i finih staklenih posuda. 1) svojom plavkastom, ružičasto irizirajućom bojom ističe se fragmenat oveće narebrene posude («Rippenschale»); ispod 1,5 cm visokog ravnog ruba počinju plastična nakoso položena dva rebra, koja se na niže stanjuju. Vel. 6 x 6,7 cm, inv. 8119. Sl. 8, 6 — T. I, 1.

Po vrlo blagom luku tog fragmenta i krupnim rebrima, može se suditi da je to bila posuda oko 18 cm u promjeru. Oblik je poznat iz mnogobrojnih analogija. U Kölnu su se uz staklarske peći klaudijevskog i flavijevskog doba našli i fragmenti narebrene posude, pa ih se prema tome datira u 1. stoljeće. Međutim razlikuju se »teške« i »nježne« narebrene posude. Naš fragmenat spada u prvu kategoriju. Te su se posude težeg tipa najprije izrađivale iz kalupa, no poslije su duvane u posebnu formu sa otvorima za rebra. Izrađivale su se u Kölnu u 1. i u 2. stoljeću.⁶¹ Primjeri iz Kölna također su velikog promjera (16,2 i 19,5 cm) te po rubu i izradi rebara vrlo srodne našem primjeru. I manje i pliće posude ovog tipa u antičkoj zbirci muzeja u Beču također se datiraju u 1. stoljeće.⁶² — Među antičkim staklom iz Slovenije našli su se primjeri, od kojih jedna posuda iz Dobove, kuglastog oblika i izvijenog ruba, nije slična našoj, dok je slična našoj posuda iz Drnova iz svjetlozelenog stakla s ravnim rubom, koja se datira u rano 2. stoljeće.⁶³ — 2) Ljepotom izrade ističe se oveći fragmenat bezbojne brušene staklene posudice na kosoj šupljnoj nožici; bila je oniska, obla, s gotovo vodoravno izvijenim obodom s kojega se spušta odebljali brušeni rub. Na samom obodu je niz plitko brušenih ovala, dok na sačuvanom dijelu dna brušena rozeta tvori šest krugova oko dviju koncentričnih kružnica. Vis. 5, raspon luka na obodu 11,5 cm. Inv. 8112. Sl. 8, 4. T. I, 2 — Po obliku oboda i ruba nalazimo paralelu u kölnskom materijalu, a isto tako i po

facetiranom ukrasu ovala i krugova. — Manje, plitke posude kao što je ova sa izvijenim obodom, često su nosioci brušenog ukrasa, a karakteristične su za kasnocarsko doba.⁶⁴ Posudica od neprozirnog stakla vrlo sličnog oblika i veličine, no bez ukrasa nađena je u Dura Europosu, no ustanovljeno je da među tamošnjima nalazima stakla, kao na Istoku uopće, jedva da ima paralela toj posudi. To nas utvrđuje u mišljenju da je i naš primjerak zapadnog, najvjerojatnije kölnskog porijekla. — 3) po tehnici ukrasa ova mo spada ulomak donjeg dijela posude s ponešto uleknutim dnom i oblom stijenom sa brušenim ukrasom od niza naizmjenično poredanih ovala i krugova. Bezbojno staklo se ljušti i irizira. Vel. 5 x 5,8 cm. Inv. 10206. Sl. 8, 5. — Ovak je ukras karakterističan za kölnske radionice 3. i 4. stoljeća. Na našem je primjeru ukras očito pokrio cijelu površinu posudice, jer on siže do samog dna, te ulomak vjerojatno pripada ovcem peharu, poput kölnskog, 17,6 cm visokog, datiranog sa 4. stoljećem.⁶⁵ — 4) ulomak gornjeg dijela posude od neprozirnog irizirajućeg stakla mlječne boje, na kojemu se nalazi ostatak ovratnika. Raspon luka 8 cm. Inv. 8130 c. Sl. 8, 3. T. I, 3 i 3a — Ulomak pripada najvjerojatnije posudici sličnoj onoj iz Ptuja na prstenastoj bazi sa koničnim tijelom, a datira se u 2. do 3. stoljeće.⁶⁶ — 5) ulomak kratkog vrata, izvijenog ruba i ramena s obručem od prozirnog plavkastozelenog stakla. Raspon luka 11 cm, vis. 2,7 cm; inv. 8130a. — Sl. 8, 1. T. I, 4 — Pripada vjerojatno posudi loptastog oblika s obručem na ramenu. Takav se obruč vidi na čaši iz Ptuja i zdjeli iz Kölna, oboje iz prozirnog stakla, 2. do 3. stoljeća.⁶⁷

Nastavljajući opisujemo ulomke rimskog stakla koji su mogli pripadati najrazličitijim vrstama posuda. — 6) Sedam prstenastih dna možda su ostaci posudica za šminku, vrčica, čaša, pehara ili bočica. Na jednom ulomku prozirne zelene boje sačuvano je i nešto tanke oble stijene. Promjer prstenastog dna 4,2 cm. Inv. 8120. Sl. 9, 2. — T. I, 5 — Možda se tu radi o loptastoj bočici s kratkim vratom poput primjera iz Carnuntuma,⁶⁸ koja je također zelene boje, ima stajaći prsten, a porijekla je gornjoitalskog. — Ostali primjeri dna su bez stijena, a plavkaste, zelene ili mlječne boje. Na dva primjera prsten je rađen ujedno s tijelom pri duvanju u formu (rimsko-galski način), dok je na ostalim primjerima prsten izrađen posebno (gornjoitalski način).⁶⁹ — Posudice za šminku imale su većinom poluloptasti oblik s odebljalim rubom pri otvoru i prstenasto dno, kao što je primjer T. II, 6.⁷⁰ — Ovakovim posudicama smatramo da su pripadali i odebljali rubovi od nekoliko fragmenata koji su se 1966. našli. Možda je među njima bilo i posudica s Istoka u kojima se dopremala šminka. — 7) dva fragmenta dna koja su udubljena (»ingedellt«); prvi, inv. 8131d, od stakla kojemu se mlječna irizirajuća prevlaka jako ljušti, ima plitko udubljenje; drugi, inv. 8131c, od male bočice ili posude ima jače konično udubljenje; a zelenkastu patinu koja se ljušti. Ovakova ugnuta dna kod pehara, šalice, bočica karakteristična su za istočne radionice, koje su prve bacile na tržišta duvano staklo, a njegova je karakteristika ugnuta stajaća ploha. Dakako da su tu karakteristiku preuzeli i zapadni majstori, no porijeklo je istočno.⁷¹ — 8) mali fragmenti oblog dna i cijevkastog tijela potječu od balsamarija istočnog porijekla, stvorenog u jugoistočnom mediteranskom području (sl. 9, 6, T. II, 7). — U takovim se bočicama s istoka dopremalo mirisavo ulje i one stoga imaju funkcionalni oblik, da bi se moglo iz njih ulje samo kapljicama uzimati i da bi dugoljate bočice u što većem broju

mogle biti na tržište dopremene.⁷² — Sličnoj bočici, tj. balsamariju dugog vrata pripadalo je sićušno ugnuto dno plavkasto-zelene boje, vel. 2,7 x 2,5 cm, inv. 8122. Sl. 9, 7, T. II, 8. — Ima najrazličitijih oblika tih dugovratih bočica, osobito u rano — i srednjecarsko doba, a proizvođile su se i na Istoku i na Zapadu. Radnoti smatra, da su bočice za parfem, boju i mirisavo ulje (unguentaria) u Intercisu došle ponajviše s Istoka u 2. i 3. stoljeću u okviru trgovačkih veza između Panonije i Istoka. U 4. stoljeću import s Istoka je prestao, a slijedio je import sa Zapada i tada su masovno importirani zapadni oblici.⁷⁴

U nastavku sada je riječ o bocama. 9) Dugi vrat sa ljevkastim ušćem i odebljalim, no uvrnutim rubom, koji prema ramenu ima ostataka stijene koja odaje prizmatičan oblik boce; prozirno irizirajuće staklo; duž. 9,5, promj. ušća 2,7 cm; inv. 8113. Sl. 10, 1, T. II, 9. — Ovakav vrat pripada tzv. »Merkur-bočici«, koja je služila za ulje ili balzam, a uvijek se odlikuje jako dugim vratom i prizmatičkim uskim tijelom. Zbog toga što se često na dnu boce tog oblika našao reljefni lik Merkura, taj je tip boce nazvan »Merkurova-bočica«, pa iako je pečat na dnu nedostajao. Izrada im je obično nemarna. Oblik je raširen na Zapadu i nalazi ga se od 2. do 4. stoljeća. Predmnijeva se da su bočice izrađivane u radionicama Galije i Italije.⁷⁵ — Možda i dio vrata s izvraćenim rubom od zeleno irizirajućeg stakla pripada tipu »Merkur-bočice«; vis. 3, 7, promj. ušća 4 cm; inv. 8114. Oblik vrata i ušća vrlo je sličan primjerima 2. i 3. stoljeća iz Kölna.⁷⁶ — U našem materijalu bilo je i kuglastih flaša, koje su se proizvođile u velikoj mjeri tehnikom duvanja staklene mase kroz cijev, čime se mogla postići potpuna obliina tijela. Tokom 2. stoljeća ovaj tip boce ima ili ekstremno dugi ili vrlo kratki vrat i okruglo ugnuto dno. Od 3. stoljeća masovno se nailazi na kuglaste boce sa ili bez stajaćeg prstena, a sa uskim cilindričnim vratom. — 10) jedan naš primjer ima kratak cilindričan vrat s izvnutim odebljalim rubom; na ramenu kružna ukrasna linija; po ostacima stijene sudeći to je bila kuglasta boca. Staklo je blijede boje; vis. 6, promj. otvora 3,3 cm; inv. 8115. Sl. 8, 2. T. II, 10. Najbližnji je primjer u antičkoj zbirci Umjetničko-povjesnog muzeja u Beču,⁷⁷ i primjer iz Dura-Europosa kojemu je sačuvan otvor, vrat i rame s ostacima ukrasne niti, a datira se u srednje carsko doba.⁷⁸ Kako naš primjer bijelom bojom odudara od staklenki istočnog i zapadnog porijekla, pretpostavljamo da mu se porijeklo mora tražiti u Italiji, na što nas navodi i vrlo srodna boca iz Intercise, iz 4. stoljeća.⁷⁹ — 11) Kuglastim ili kruškolikim bocama pripadaju najvjerojatnije dugi vratovi različitih oblika. Jedno je cilindričan vrat s ravnim rubom od stakla zelene boje, no u rastvarajućem se stanju; duž. 8 cm; inv. 8116. Sl. 10,3. — Drugo je ljevkasti vrat s odebljalim, nakoso spuštenim rubom svjetlije zelene boje; ljušti se i opalizira; duž. 11 cm; inv. 8117. Sl. 10, 2. T. II, 11. — Treće je u sredini proširen vrat sa širokim obručen na otvoru, nemarne izrade; boja stakla je plavkasto-zelena, opalizira; duž. 7,5 cm; inv. 8118. Sl. 10, 4. Analogije za ovaj oblik vrata mogu se naći u staklu Intercise, Carnuntuma, Kölna i drugih lokaliteta, a datiraju se u 2. i 3. stoljeće.⁸⁰ — 12) Karkovim oblicima staklenih kantica su pripadale tri lijepe ručke, ne znamo, no one su ovdje kao svjedoci da su i u mursanskim kućanstvima staklene kanticice postojale. — Jedno je tipična, gore jako savinuta ručka s dubokim žlijebom u sredini, koja se širi dolje gdje prijanja uz trbuh kanticice; malo mutno se staklo prelijeva u nekoliko boja; duž. 6,5 cm; inv. 8125. Sl. 9, 5.

T. II, 12. — Ovaj tip ručke nalazimo na mnogim primjerima kantica u Kölnskoj zbirci, te u zbirkama Carnuntuma i Beča. Naš primjer mnogo sjeća na ručku loptaste kantice iz Kölna, 2. stoljeća.⁸¹ — Drugo je trakasta ručka s dubokim žlijebom, u blagom luku savinuta, a gore presavita, što je čest slučaj kod izrade ručki; boja je mliječna, površina se ljušti; duž. 7,5 cm; inv. 8124. Sl. 9, 4. — Primjere nalazimo na kanticama i kruškolikog i cilindričnog i loptastog oblika, srednjeg i kasnog carstva, vjerojatno gornjoitalskog porijekla.⁸² — 13) Ručka ili bolje petlja u obliku delfina od neprozirnog bijelog stakla, svilenog opalnog sjaja mogla je pripadati cilindričnoj ili šestobridnoj boci sa dužim vratom, bez naglašenog ruba na otvoru (prethodnici takozvane »Eau-de-Cologne« — boce) 3. do 4. stoljeća.⁸³ Slične ručke su pripadale i malim loptastim aribalima ili amforicama koje su se upotrebljavale za šminku, ulje ili pomast u kupki, a datiraju se u 2. i 3. stoljeće.⁸⁴ Duž. ručke 4,5 cm; inv. 10718. Sl. 9, 3. T. III 13 i 13 a.

14) Sedam daljnjih fragmenata stakla dokazuje upotrebu tipične oveće vinske boce u Mursi, koja ima oblik četvrtasti, šesterobridni ili valjkasti, kratak vrat, horizontalno izvijen širok rub, ravno ili pomalo uleknuto dno i široku trakastu narebrenu ili kaneliranu ručku, koja se ispod otvora u oštrom luku spušta na rame. Takove su boce u kölnskoj zbirci zastupane više od 50 puta. One su različite boje, debljine i veličine, a datiraju se u 2. stoljeće.⁸⁵ Mogu imati i po dvije ručke, profilirani rub na otvoru, a ako imaju facetirani ukras na tijelu datiraju se u 4. stoljeće.⁸⁶ — a) Najkarakterističniji je fragment na kojemu je djelomično ostao cilindrični vrat, horizontalni obod i široka narebrena trakasta ručka; staklo je plavkasto-zelene boje i ljušti se; vis. 5 cm; inv. 10187. Sl. 10, 5. T. III, 14; b) od znatno debljeg stakla zelene boje ostao je vrat, horizontalno izvijen rub, nešto prizmatične stijene i početak presavite trakaste ručke; vis. 5,3 cm; promj. ruba 5 cm; inv. 10186. Sl. 10, 6; c) široka trakasta kanelirana ručka savijena u oštrom luku; vis. 4,5 cm; inv. 8123. Sl. 10, 7. T. III, 15; d) mali fragment vrata, oboda i ručke zelene boje s bijelom prevlakom i tri ostatka izvijenog horizontalnog ruba zelene boje razne debljine pripadaju također ovom tipu boce. Osječka muzejska zbirka posjeduje jednu gotovo potpuno sačuvanu bocu cilindričnog oblika ovog tipa, visine 24,5 cm, s jednom narebrenom trakastom ručkom. Tijelo je ukrašeno brušenim motivom krugova, kosih linija i između njih pojasom vertikalnih elipsa. Boca je nađena 1900. u blizini Osijeka, ali nepoznato pod kojim okolnostima. Kad ju je Celestin 1900. publicirao kao veliku rijetkost, nijesu mu u literaturi stajale na raspolaganju još nikakove analogije.⁸⁷ Mi danas možemo tu ukrašenu bocu s velikom vjerojatnošću smatrati kölnskim produktom prve polovice 4. stoljeća, jer postoje slični, dobro datirani primjeri i iz Kölna i iz Intercise.⁸⁸

15) Sedam fragmenata dna maločas opisanih vinskih boca pojačava naš statistički podatak o sačuvanim njihovim svjedocima. Najprije tu su četiri oštećena četvrtasta dna: a) je izduženi pravokutni oblik s uleknućem u sredini i tragom alata za manipuliranje u procesu proizvodnje, od prozirnog irizirajućeg stakla, vel. 6,5 x 5,5 cm; inv. 8127 a; b) je također uglati, vjerojatno kvadratični oblik dna s ostatkom debelih vertikalnih stijena zelenkaste boje, vel. 6 x 7,5 x 6,3 cm; inv. 8127 b; c) dno četverouglog oblika unutar kojeg se nalaze tri koncentrična, plastična kruga, boja prozirno zelena, vel. 10 x 6,2 cm; inv. 8127 c (slomljeno na dva dijela); d) kvadratično, konkavno dno na kojem je s vanjske strane reljefno utisnuta rozeta; boja je svjetlo zelenkasta;

vel. 6 x 6 cm; inv. 10717. Sl. 9, 1. T. III, 16. Zatim slijede dva okrugla dna: e) oštećeno okruglo dno od debelog providnog stakla, koje irizira; u sredini dna trag alata; promjer 8 cm; inv. 8128 b; f) ulomak dna manje cilindrične boce s uleknućem i tragom alata, plavkaste irizirajuće boje; promj. 4,5 cm; inv. 8128 a; g) dno neobičnog oblika, po kojem se razabire, da su uglovni bridovi i plohe bili uleknuti; u sredini trag alata za manipuliranje; boja zelena, opalizira; vel. 5,5 x 4,5 cm; inv. 8123 e.

Dna boca analizirao je Clairmont na materijalu iz Dura-Europosa i svrstava ih u 4 kategorije: u kvadratična, pravokutna, okrugla i heksagonalna. Smatra, da pripadaju bocama duvanim u kalupe. Baze su obično konkavne, vel. između 6 i 10 cm, a visine između 14 i 25 cm (osječka u potpunosti sačuvana boca visoka je 24,5 cm). Dna obično imaju trag od metalne šipke (»pontil mark«). Rezultat te analize bio je taj, da se mora smatrati da dna boca iz Dura-Europosa nisu rađena lokalno, jer bi imala iste oblike iz istih kalupa; dakle boce su bile importirane. Sličnost između tih dna i dna zapadnorimskih boca 1. i 2. stoljeća tako je napadna kao i sličnost u njihovim bojama, dominiraju naime zeleni i plavi tonovi. Najčešći je njihov ukras dva ili tri koncentrična kruga, zatim kombinacije krugova, križeva, kvadrata, zvijezda i rozeta. Autor analize se ipak ustručava da konačno utvrdi, da su dna boca iz Dura-Europosa zapadnog porijekla dokle god nije gotova potpuna evidencija svih staklenih boca iz istočnih lokaliteta. Smatra da se boce iz Dura-Europosa mogu datirati od kraja 1. do polovice 3. stoljeća.⁸⁹ Oprezna Clairmontova konstatacija nas pomaže u uvjerenju, da je većina boca u Mursu dospjela iz zapadnih radionica. Našem dnu prikazanom pod g) među bocama nema analogija, ali sudeći po egzistenciji staklenih pehara i kantica sa naborima, mogle su i boce imati nabore ili uleknuća i prema tome dno sa zaobljenim bridovima, kao što je primjer iz Intercise, također tamnozeleno boje, koji se smatra kasnocarskim importom iz Egipta.⁹⁰

Ovu seriju rimskog stakla treba još upotpuniti peharima ili vazama na nožici. Evidenciju za njihovo postojanje u tri varijacije i u Mursi imamo na temelju tri fragmenta: 1) uska čaša ili vaza na dnu se proširuje i dobija gracilnu stajaću šuplju nogu; staklo je mlječne boje i ljušti se; promjer stajaće plohe 3,8 cm, vis. 3,5 cm; inv. 8121. Sl. 9, 10. T. III, 17. Analogiju stajaćoj plohi nalazimo i na koničnoj vazi blijede boje kölnske zbirke, koja se datira u 2. do 3. stoljeće;⁹¹ 2) slična plosnata, šuplja stajaća ploha s uvrnutim rubom i sa staklenom perlom koja ju dijeli od tijela, također je blijede boje i svilenog sjaja; promj. 5,2, vis. 3 cm; inv. 8129. Sl. 9, 9. T. III, 18. — Najsrodniji oblik ovakove nožice s perlom nalazi se u kölnskoj zbirci i to na kruškolikoj vazici, koja se datira u 2. polovicu 2. stoljeća, kao i na ljevkastom peharu 2. do 3. stoljeća;⁹² 3) čunjasta stajaća ploha kojoj se na vrhu nalazi ostatak perli sličnog članka, tipične je zelene boje i deblje stijene; promjer 6,6, vis. 2,5 cm; inv. 8129. Najbliža je analogija na peharu kölnske zbirke 2. polovice 2. stoljeća.⁹³

U skupini materijala koji se ovdje obrađuje spomena je vrijedan i stakleni prsten, kružan u presjeku i stoga odebeo, a usadnik, za vjerojatno staklenu gemu, eliptičan; boja žućkastozielena; unutrašnji promjer 1,5, vanjski 2,5 cm; inv. 8132. Sl. 9, 8. Osječka muzejska zbirka ima više premjera staklenog prstenja, staklenih gema i staklenih raznobojnih narukvica. U materi-

jalu iz 1966. skupilo se i vrlo sićušnih staklenih fragmenata u obliku štapića i voluta, delikatno graviranih, koji su možda pripadali staklenim ukosnicama ili su to ostaci aplikacija ukrašenih posuda.

Zbog toga što je staklo težak arheološki problem, jer je nepouzđano za dataciju i za određivanje proizvodnog porijekla, učinjeni su pokušaji da se analizira staklo iz kompleksa dobro datiranih nalaza. To je učinio za Brigetio u Panoniji, i to za 2. stoljeće, L. Barkoczi, pa je dobijen uvid u oblike i primjerke u porabi u Brigetiju u 2. stoljeću. Konstatirano je da se u tom staklu najviše nalazi importa sa zapada i to baš iz Kölna, no da se manji dio ipak, bar za 1. stoljeće mora pripisati i Italiji i istočnim radionicama. Osim toga da se mora pretpostaviti da su u Panoniji postojale i domaće staklarske radionice, te su i njihovi produkti u staklenoj robi bili prisutni. U staklu Brigetija 2. stoljeća bilo je među inim: pehar, ukrašen konkavnim rombičnim uzorkom iz vremena Hadrijana, porijeklom iz sjeveroitalske radionice; pehar s ugraviranim elipsama kampanske radionice; staklene ukosnice iz Italije; kantice ukrašene rebrima iz kölnske radionice; iz kölnskih radionica potječu i balsamariji, posude s ukrasima od staklene niti, »Merkurove« bočice, bočice za šminku i parfem, loptaste i ljevkaste bočice, tignji za pomasti, sisaljke (Saugfläschchen) i mnogo drugo.⁹⁴ — Možemo reći, da su mnogi od ovih oblika zastupani u osječkoj muzejskoj zbirci, kao i u materijalu iz 1966. te da i mi većinu našeg materijala moramo smatrati importom sa Zapada, naročito iz Kölna, a tek za najranije doba pretpostaviti italski import, dok za 2. i 3. stoljeće djelomično import s Istoka. Na to smo i htjeli ovdje ovom analizom ukazati.

Na tablama se htjelo pokazati, kako poznavanje rimskog stakla dozvoljava da se iz najmanjeg fragmenta može odrediti vrsta staklenke i njen vjerojatni oblik.

OSTALA KUĆNA KERAMIKA

Pri studiju i analizi ostale mnogovrsne i mnogobrojne kućne keramike određenog sektora Murse, a za ispravno vrednovanje keramičke proizvodnje i njenih tržišta u južnoj Panoniji, potrebno je osvrnuti se na opći pregled koji je za proizvodnju i njenu trgovačku mrežu u južnoj Panoniji dao naš prvi stručnjak za ovu vrstu materijala. Lončarske su peći, koliko je do danas poznato, otkrivene u Emoni, Poetoviju, Neviodunumu, Sisciji, Varaždinskim Toplicama, Mursi, Cibalama, Sirmiumu i u Progaru u Srijemu. Poneke od njih izrađivale su, osim suđa, i lampice i plastiku, a negdje su uz lončarske nađene i ciglarske peći. Osim nalaza samih peći, i sama roba i kalupi koji su se našli u, ili oko, peći, dali su uvida u način proizvodnje i asortiman robe. Konstatiralo se, da se u Emoni proizvodila imitacija sigilate padanskih radionica 1. stoljeća i to ponajviše tanjura od žute gline mekše fakture sa crvenom prevlakom, a oni su katkada bili provideni i pečatom u obliku stopala namjesto imena majstora. Proizvodila se i barbotinska, firmisovana i marmorirana keramika uz ostale vrste priprostog suđa. Na ovom posljednjem u tehni, fakturi i ukrasu očituje se stara prethistorijska, osobito latenska lončarska tradicija. Tek tokom 2. i 3. stoljeća obična keramika iz južne Panonije ravna se prema rimskoj modi, kao što se to dešavalo i u ostalim provincijama carstva. U kasno rimsko doba domaća keramika postaje grublja po fakturi, a neke vrste posuđa prevlače se žutom ili zelenom ocaklinom. U

Emoni su se izrađivali i kalupi za kolače o svečanim zgodama, kalupi sa trijumfalnim scenama ili likovima bogova, te lampica i figurica. — U Poetoviju nađeni su uz ostalo kalupi za aplikacije i reljefe, za figure, za lampice te za kolače o decenalijskim i vicenalijskim i vrlo veliki izbor kuhinjske i stolne keramike. Na ptujskim pečatima pojavljuje se ime domaćeg majstora; AVENIA ili AVINIA. Na tarionicima nađen je u više navrata pečat: OFFICINA IUSTINIANI, radionice koja je izrađivala i lampice i izvozila ih je npr. i u Mursu. Lampice su u Ptujima proizvodili i majstori OCEANUS i URSULUS, a opeke privatni majstori poznati po pečatima M. IUNI. FIRMI; CCCC; L. OTC. SEC., koji su radili u 2. i 3. stoljeću (i izvozili opeke i u Mursu). — Lončarske radionice u Neviodunumu izrađivale su osim suđa i glinene vodovodne cijevi i izvozile ih u Sisciju. — Siscia je bila jaki proizvodni centar raznovrsne keramike. Poznate su ciglane iz kojih su na šire tržište dolazile opeke s pečatom SISC. Lončarske radionice Siscije izrađivale su sigilatu, imitaciju sigilate, obojenu i glaziranu keramiku, lampice itd. Osobito se ističe radionica keramoplastike u toku 2. i 3. stoljeća koja je uzimala motive iz mitologije, ali je izrađivala i životinje i portretne glave. Na jednom je kalupu za lampicu nađeno zapisano ime majstora modelara ovako: NASUS FORMAM FECIT. — Poznato je da su u Mursi postojale carske i vojničke ciglane, te da je nalazom dviju lončarskih peći u Donjem gradu i nalazima raznovrsnih kalupa lampica i figurica sa sigurnošću potvrđena keramička proizvodnja u Mursi, koja je trajala nekoliko stoljeća. Najviše se proizvodila obična kućna keramika, a u kasno rimsko doba keramika s prevlakom od olovne zelenosmeđe glazure. Poznat je i domaći majstor za ocakljene lampice CARUS koji je svoje lampice i iz Murse izvezio. Na temelju nalaza kalupa s pečatom majstora PACATUS-a iz Aquincuma sudi se, da su se u Mursi u 2. stoljeću izrađivale lampice u kalupima iz njegove radionice. Da je ovdje cvala i proizvodnja keramoplastike o tome govore nađeni kalupi za figure životinja, ljudi i mitoloških bića. Ovo nekoliko riječi trebalo je da ukaže na neke južnopanonske proizvodne centre i njihove trgovačke veze i da je u njima Mursa imala važnu ulogu i kao proizvođač i kao posrednik u trgovačkom prometu.⁹⁵

Nije uobičajeno sigilatno posuđe izdvajati iz keramičke skupine materijala, no ovdje je to učinjeno namjerno, jer je bilo potrebno detaljnije analizirati sigilatu zbog uvida u jačinu importa iz pojedinih proizvodnih centara, koji su u Mursi bili zastupani. Također je staklu posvećena detaljnija analiza na temelju rezultata objavljenih u novijoj stručnoj literaturi. Svu ostalu keramiku, koja je osim nekoliko rijetkih izuzetaka, vrlo tipična i uvijek među nalazima u ulomcima prisutna na našem terenu, prikazujemo ukratko i pregledno, držeći se uobičajenog redoslijeda, koji ovdje počima imitacijom sigilate, a završava kasnorimskom ocakljenom lončarijom.

Imitacija sigilate

Vrlo je vjerojatno da je imitacija sigilate u Mursu dopremana iz Poetovija i Siscije, a možda je djelomično proizvedna i u samoj Mursi. Osobito je mnogo nađeno tanjura u fragmentima od kojih prevlaka u crvenim i narančastim tonovima većinom nije sicala na vanjskoj strani do dna. Tanjuri s područja jugozapadne Panonije, kao i u ostaloj Panoniji, više se oslanjaju na italske, a rjeđe na latenske oblike,⁹⁶ a to se vidi i na oblicima koji su se proizvodili u Sisciji i Sirmiumu.

U našoj skupini nalaza zastupani su tanjuri s ukupno 22 fragmenta, koji ponajviše imaju ravno dno i oblo uvinutu stijenju. Samo jedan je vrlo velik s preko 1 cm debelom stijenom, a jedan vrlo visok, 6 cm. Na tabli IV prikazana su tri ulomka: a) veći ulomak tanjura s ravnim dnom i oblom stijenom, te crvenom prevlakom koja samo malo prelazi preko ruba na vanjsku stranu. Raspon luka 15, vis. 3,5 cm. Inv. 10008. T. IV 1. b) ulomak ravnog dna i jače zaobljene više stijene. Raspon luka 9,5, vis. 6 cm. Inv. 6707. T. IV 2. c) ulomak tanjura neobične profilacije i mekih linija; vodoravni obod ima uvijen rub, stijena je obla, a s vanjske strane je pojas tankih ureza u dva niza; prevlaka žutocrvena; raspon 11, vis. 6 cm. Inv. 10014. T. IV 4. — Od zdjela na prstenastoj nozi nađeno je šest ulomaka, od kojih su dva prikazana. a) na ulomku dna i stijene, neodrediv pečat nalazi se s unutrašnje strane. Vis. 4,7 cm. Inv. 10024. T. IV 3. b) ulomak zdjele na prstenastoj nozi, s oblom stijenom nepoznate visine i prevlakom narančastocrvene boje; na vanjskoj strani na oblini stijene pojas od pet redova gusto i solidno izvedenih ureza kotačićem, a s unutrašnje strane namjesto pečata »planta pedis« bez oznake majstora. Promjer prstena 8,3, vis. 4,5 cm. Inv. 6770. T. IV 5.

Firnisana keramika

Zastupana je sa četiri primjera: a) fragmentom oble, tanke stijene pehara dobre fature, izvana crne, iznutra crvene boje; ukras se sastoji od šest paralelnih vertikalnih brazda s točkama na oba kraja; u istom ukrasnom pojasu vide se ostaci fino izvedenih plastičnih polumjesečastih motiva; oblika stijene ukazuje na eliptičan oblik pehara, vjerojatno s naglašenim rubom otvora i naglašenim dnom. Boja pehara i sjaj firnisa nisu se potpuno očuvali. Vel. 11 x 8 cm. Inv. 6785. T. IV 6. — Ovaj fragmenat predstavlja vrlo rijedak primjerak u keramici Murse. Prilikom sistematskog iskapanja 1968. u Bosanskoj ulici došli su na vidjelo u nekoliko primjera tankostijeni pehari s prevlakom firnisa crvenosmeđe ili sivocrne boje, no po dekoru različiti: bile su to nabačene glinene bobice ili urezi kotačićem, a porijeklom iz radionica u Trieru i Kölnu. Dekor na primjeru koji ovdje opisujemo izveden je suptilno i to na poseban način: dublje brazde povučene u glinu izazvale su tanke bridove tako, da su na krajevima točkice prirodno formirane od gline istisnute iz brazde. Polumjesečasti ukras izveden je naizmjeničnim udubljivanjem i izvijanjem vlažne meke gline. Moramo smatrati da se dekor naizmjenično ponavlja te da su uokolo pehara bile ponavljane i brazde s točkicama i polumjesečasti ukras. Ovakav je ukras i po geometrijskoj koncepciji i po tehnici izvedbe karakterističan za keramiku Recije, a posebno za retijske pehare. Stručna literatura za antičku keramiku poznaje tri vrste retijskih pehara, a naš primjerak prema izvedbi i dekoru pripada onoj grupi, koja potječe iz produkcionog centra oko Augsburga i datira se u 2. stoljeće.⁹⁷ Takovi su pehari nađeni i u Intercisi i gotovo u svim limeskim logorima Panonije, gdje su služili za razne vrste pića. — b) fragmenat ruba i oble stijene poluoptaste zdjele dobre svjetlosive fature s crnom sjajnom prevlakom firnisa; ispod nenaglašenog ruba otvora teku dvije pravilne ukrasne brazde, niže još tri, a ispod njih u dva horizontalna pojasa nalazi se ukras s urezima kotačićem. Vel. 9,5 x 6,5 cm. Inv. 6737. T. IV 7. Ovaj tip crno firnisirane zdjele brojno je zastupan među nalazima Murse, oblik mu potječe iz latenske baštine, a datira se u 1. i 2. stoljeće. Po dobroj izradi, obliku i dekoru, one se

*planta pedis ne prolazi
klijenijevu prijevnu*

cijene kao terra sigillata i stoga ih se obično označuje imenom »terra nigra« (sivocrni ton postizavao se dovođenjem dima u lončarske peći).⁹⁸ c) ulomak zdjele oblog tijela sa izvijenim vodoravnim rubom, koji s unutrašnje strane prati profilacija; boja je siva, a prevlaka sjajno crna. Raspon luka 15, vis. 7 cm. Inv. 10062. T. V 1. Ovaj oblik ulomka srodan je ulomcima traonika koji se nalaze u velikom broju zastupani u keramici Murse, i one crvenožute i sigilatne. d) ulomak gornjeg dijela zatvorene posudice cilindričnog oblika s kružnim otvorom u sredini (promjera 2 cm); vertikalna stijena znatno nadvisuje gornju pomalo konveksnu plohu; faktura vrlo dobra, stijena tanka, boja sjajne prevlake crvena, svjetlija nego kod sigilate. Vel. 8,5 x 2,2 cm. Inv. 6799 b. T. V 2. — Čemu je služila ova zatvorena posudica? Ona liči na kasicu za štednju novčića, ali ona to nije, jer je ipak providena okruglim a ne dugoljastim otvorom. Mora se pomisliti na tintarnicu, atramentarium, od koje su se samo rijetki primjeri sačuvali, a ako jesu, onda su to primjeri iz bronce cilindričnog oblika, kao što su to nalazi iz Saalburga. Primjeri iz gline još su rjeđi, no ipak ih nalazimo u najnovijoj literaturi. Našem primjeru najbližije su dvije tintarnice valjkastog oblika i okruglog otvora, izrađene iz sigilate u Rheinzabernu; i, vjerojatno također fragmenti tintarnice, koji su nađeni u Hainstadtu na Majni.⁹⁹ — Osim retijskog pehara i ostali primjeri firnisane keramike mogu se pripisati importu luksuznije robe u Mursu.

Obojena keramika

I slikana i obojena keramika je nasljeđe kasnolatenskog vremena, ali je crvena boja na kućnoj rimskoj keramici raznih oblika u upotrebi od 2. stoljeća nadalje, no teško ju je poblizje datirati. Pokazalo se da su se u prva tri stoljeća rimske ere kod nas u velikoj mjeri upotrebljavali obojeni pehari, zdjele, lonci, vrčevi i amfore. Moglo se ustanoviti da je obojena keramika u logor u Intercisu dospjela iz lončarskih radionica Aquincuma na početku 3. stoljeća, dok je jedan dio potjecao iz lokalnih radionica.¹⁰⁰ — Od pet primjera prikazujemo ovdje dva: a) ulomak s otvorom, kratkim vratom i trbušastom stijenom lonca koji je vjerojatno imao dvije ručke, jer su od jedne na ramenu i trbuhu vidljivi tragovi. Oko otvora s promjerom od cca 12 cm, rub je trakast i blago profiliran; na kratkom vratu i strmom ramenu pojas tankih crta, koje se ponavljaju i na trbuhu ispod linije ručke. Oblik lonca je mogao biti kruškolik, a prevlaka je tamnije crvena i nije dopirala na stijenu ispod ručke. Vel. 17,5 x 14 cm. Inv. 6668. T. V 3; b) fragmenat vrča sa otvorom, vratom i nešto stijene; rub je trakast i koso spušten, vrat cilindričan, a na njemu ispod ruba trag ručke; stijena pokazuje široko rame; pomno očišćena glina unutra je žute boje, izvana obojena tamnije crveno. Promjer otvora 8,2, vis. 11,5, šir. 12,5 cm. Inv. 6669. T. V 4. — U toj se skupini nalazi još i fragmenat amfore s masivnom kaneliranom ručkom, svjetlije crvene boje, inv. 6689; ulomak ravnog dna i stijene vrča s marmorizacijom, inv. 9989; ulomak stijene velikog vrča sa širokom crvenom prugom, na kojoj ostatak tamnocrvene valovnice, inv. 9981. — Naši primjeri vrčeva i amfore su tipični rimski oblici koji idu do u 3. stoljeće, jedino kruškoliki oblik lonca sa spuštenim trbuhom sjeća na latenske forme i možda je ranije datacije; no da li su oni lokalne proizvodnje ili su dobavljeni trgovačkom mrežom iz nekih jačih lončarskih centara na Dunavu ili iz južne Panonije, ne može se reći.

Siva i crna keramika

U ovoj skupini nalaze se fragmenti najrazličitijeg suđa kojih ima 16 komada bolje kvalitete, no prikazani su samo tipični ili karakteristični primjeri. a) fragmenat, zapravo sačuvana trećina, tanjuraavnog dna, kose, blago zaobljene stijene i uvijenog ruba; na dnu oko središta tanke koncentrične ukrasne brazde. Promjer dna 10, vis. 3,5 cm. Inv. 6709. T. V 7. — To je najrašireniji oblik tanjura, koji se smatra porijeklom italskim, a nalazimo ga brojno zastupanog i među crvenom i žutom domaćom keramikom. b) fragmenat dubljeg tanjura sa zadebljalim rubom, konveksnom stijenom, ispod koje prema dnu jača profilacija; siva pročišćena glina prevučena s tamnije sivim firmisom. Raspon luka 10, vis. 5,5 cm. Inv. 6751. T. V 8. — Oblik potječe iz latenske baštine, a nalazi ga se i u crvenoj i žutoj izvedbi, a mogao je imati i naglašenu stajaću plohu. c) fragmenat plitke zdjele ili tanjura, kojemu je sačuvan uvijen rub, oblo rame i kosa stijena koja prelazi u ravno dno; pročišćena glina svjetlosive boje s tamnosivim premazom firmisa. Raspon luka 8,5, vis. 3 cm. Inv. 6750. T. V 6. — Sličan je tipu Schörgendorfer 73 koji je zastupan i među nalazima na gornjogermanskom i retijskom Limesu.¹⁰¹ d) fragmenat plitke zdjelice interesantnog oblika s nešto sačuvanog ruba, stijene i konkavnog dna; boja svjetlije siva, prevlaka tamnije boje. Raspon luka 10, vis. 3,7 cm. Inv. 6743. T. V 5. Analogije zasada nemamo. — e) kosa, visoka, šuplja noga zdjele s nešto dna; pročišćena glina, boja siva, prevlaka tamnija. Promjer dna 7, vis. 4 cm. Inv. 6738. T. VI 1. — Oblik je preuzet iz sigilate, Drag. 33. — f) fragmenat lonca s vodoravno izvrnutim kaneliranim rubom i strmom stijenom od slabije kvalitetne gline sive boje. Luk 11, vis. 3,6 cm. Inv. 6765 a. T. VI 2. — g) fragmenat velikog lonca za spremanje hrane sa zadebljanim i oblo izvrnutim rubom, na kojemu s donje strane ukrasne brazde, stijena je kosa; pročišćena glina sive boje s tankim premazom firmisa. Luk 17, vis. 8 cm. Inv. 6748. T. VI 3. — h) fragmenat vodoravno izvijenog ruba, kratkog vrata, oblog ramena s pojaskom gustih brazda i trbušastom stijenom sivog lonca. Luk 9, vis. 5,7 cm. Inv. 6763. T. VI 4. — i) fragmenat cjedila dobre fakture sive boje s prevlakom firmisa, ima cilindričan vrat, oštro rame i trbušastu stijenu s rupicama. Luk 13,5, vis. 8 cm. Inv. 6747. T. VI 5. — Cjedilo (cribrum) izrađivalo se i iz gline i iz bronce, a primjeri su se posvuda nalazili, pa tako i u Mursi i drugim lokalitetima, osobito uzduž Limesa. Brončana cjedila upotrebljavala su se za cijedenje vina pri gozbama, glinena za cijedenje gušćih tekućina.¹⁰² — j) podnožak za lonce, kojemu je sačuvana gotovo polovica, ima prstenasto dno, profiliranu stijenu, a na gornjoj plohi kružne brazde. Promjer 12,5, vis. 2,3 cm. Inv. 10111. T. VI 6. — k) sićušan fragmenat sivog vrčica s izvijenim rubom i ostatkom trakaste ručke s jednim žlijebom. Vel. 4 x 3,5 cm. Inv. 10087. T. VI 7. — l) ulomak izljeva zdjele ili traonika, posebne modelacije s jednom rupicom. Vel. 6 x 4 cm. Inv. 10043. T. VII 1. Rijedak je primjer i zbog oblika i zbog sive boje. Oblik podsjeća na vinkovački primjer na kojemu se također nalaze dvije rupice, a zbog oblika izljeva i oboda spada u kasnije primjere te vrste keramike.¹⁰³ — Kako ovaj niz primjera pokazuje, u sivoj se keramici izrađivalo raznovrsno posuđe: tanjuri, zdjele, lonci, vrčevi, pa i cjedila, podnošci i traonici.

Keramika grube fakture

To je kućna keramika lokalne ili domaće provincijske izrade od nedovoljno pročišćene glinene smjese, u kojoj je ostalo sitnih čestica kremena i pijeska. Ona je samo izuzetno žute, crvene ili smeđe boje, a većinom tamnosive i crne boje, jer je dimljena i pomiješana s čađi. U kolekciji koja se ovdje prikazuje od ukupno 16 fragmenata samo su dva ulomka lonaca većeg formata smeđecrvene boje, ostalo je siva i crna lončarija, u kojoj su zastupani rubovi i dna šest lonaca, jedan pehar, jedan oveći vrč, četiri ulomka tignjeva i dvaju poklopaca. a) V r č s jednom ručkom na ravnoj stajaćoj plohi ima ovalno tijelo, brazdom naglašeno oblo rame, ljevkasti vrat, a pri otvoru izvijen rub; trakasta ručka s jednim žlijebom nadvisuje rub i završava na ramenu. Nepročišćena glina iznutra je tamnosmeđe boje, izvana je dimljena i tamnosive boje. Na dnu su ugrebene duple linije, lončarski znak? Vrč je nađen oštećen s velikom rupom na truhu i ovećim usjekom, ali je restauriran. Promjer dna 8, otvora 10,08, vis. 21. cm. Inv. 6761. Sl. 11. — Mnogobrojni su primjeri ovakovih vrčeva i njihovih varijanata. Vrlo mu je sličan npr. vrč, koji se pripisuje proizvodnji Skordiska iz lončarskog centra oko oppiduma Gomolave kod Hrtkovaca u Srijemu, čije su radionice nastavile radom i u rimsko doba.¹⁰⁴ On upravo potvrđuje svojim oblikom da potječe iz keltske baštine koja se zadržala i u rimsko carsko doba: proporcije su iste samo što je oblik vrata zdepastiji i što nedostaje naglašena prelomna linija na ramenu. Međutim i kod zaštitnog iskapanja kasnorimske nekropole u Sladojčevcima 1967, nađen je u jednom grobu vrč srodnog, iako manje skladnog oblika, koji se pomoću 5 komada novaca iz vremena Konstantinovih sinova sa sigurnošću mogao datirati u prvu polovicu 4. stoljeća i pripisati domaćoj lončarskoj proizvodnji.¹⁰⁵ U ovoj činjenici opet nalazimo dokaz da je u kasnoj antici gruba keramika slična ranocarskoj, ali je po kvaliteti slabija; proizvodi se serijski i masovno i teško se na njoj raspoznaju centri izrade pojedinih provincija carstva.¹⁰⁶ Na temelju skladnijeg oblika i mjesta i okolnosti nalaza vrč iz naše kolekcije iz 1966. pripisujemo 2. ili 3. stoljeću i domaćoj izradi grublje rimske keramike. b) p e h a r ovalnog oblika na uskoj stajaćoj plohi, tanke stijene, ima na izvrnutom rubu s unutrašnje strane profilaciju; na kratkom vratu pojas tankih brazdi; glina grublje kvalitete, boja sivocrna. Promjer dna 4, otvora 7, vis. 10,5 cm. Inv. 6753. Sl. 11. — Oblik potječe iz latenske baštine, koja se dugo i u antici zadržala, a takove pehare često susrećemo i u Mursi i u ostalim limeskim uporištima uz Dunav, pa tako i u Intercisi.¹⁰⁷ c) fragmenat šireg, vodoravno izvrnutog ruba i ostatka okomite stijene velikog kuhinjskog l o n c a crne čađave boje grube fakture. Luk 13,5, šir. ruba 2,7, vis. 4,5 cm. Inv. 6764 a. T. VII 2. — d) fragmenat ravnog dna i strme stijene malog t i g n j e v a za topljenje metala (catinus). Faktura je vrlo gruba, oblik je izrađen rukom, a boja je tamnosiva. Na dnu s unutrašnje strane vidljivi su ostaci ugljena i zelenopatinirane bronce. Promjer dna 4, vis. 5,5 cm. Inv. 6757. T. VII 3. — Isti se oblik tignjeva održao do u srednji vijek, a natrag seže sve do Latena.¹⁰⁸ Takovih se posudica našlo u rimskom kaštelu Saalburg također s ostacima metala, jer su se upotrebljavale za lijevanje bronce kod manjih reparatura metalnih predmeta.¹⁰⁹ Ovaj tiganj nije jedini nalaz te vrste u zbirci osječkog muzeja koji potječe s terena Murse. Mora da su i ovdje postojale radionice za izradu i popravke sitnih metalnih predmeta. e) p o k l o p a c, potpuno sačuvan, dobro modeliran; ima prihvat i obod ispod ruba; smjesa je gruba a boja sivocrna. Promjer 8, vis. 4 cm. Inv. 6726.

T. VII 4. — Takovi su poklopci pokrivali urne, lonce, pehare, tignjeve i dr., a mogli su biti i ukrašeni raznovrsnim tehnikama, a na mjestu prihvata i figuralnim ukrasom.¹¹⁰ f) ulomak s ravnim dnom, kosom stijenom i izvijenim horizontalnim kaneliranim rubom sive zdjele-tanjura grube fature. Raspon luka 9,5, vis. 5 cm. Inv. 10086 T. VII 5. g) ulomak stijene lonca s pojasom brazdi i valovnicom, grube fature. Vel. 7,5 x 4 cm. Inv. 10090. T. VII 6. h) deblje naglašen vertikalni rub crnog, grubog lonca; ispod široke brazde ostatak valovnice. Vel. 7,5 x 5,5 cm. Inv. 10072. T. VII 8. — Oba posljednja fragmenta su produkti domaće radionice, a rađeni su prema keltskoj tradiciji. i) izvijen rub lonca, ispod kojega metličasti ukras. Vel. 7,5 x 3,5 cm. Inv. 10083. T. VII 7. — Domaći rad, rukom izrađeno, prehistorijski oblik. j) izvijen rub lonca s nešto sačuvane stijene. Vel. 7,7 x 6,3 cm. Inv. 10082. T. VII 9. k) izvijen rub lonca s nešto stijene, na ramenu dva otiska prstiju; boja je crna, faktura gruba, rukom modelirano. Vel. 8,5 x 4,5 cm. Inv. 10084. T. VII 10. — Osim ovih 16 navedenih, a 11 prikazanih fragmenata, među nalazima iz 1966. ima oveći broj atipičnih ulomaka, koji su sigurno pripadali gruboj keramici, ali se ne može odrediti kojem tipu posude. Kako je i u Cibalama bio razvijen lončarski obrt, a proizvodi u vinkovačkom muzeju pokazuju u gruboj keramici veliku srodnost s osječkim nalazima, može se pretpostaviti da su između Murse i Cibala postojale mutuelne trgovačke veze, te da se lončarska roba iz Cibala prodavala i u Mursi i obratno.

Žuta, crvena i smeđa kućna keramika

Zastupana je u svim većim kolekcijama panonske keramike u najvećem broju, pa tako i u zbirci iz 1966. u Mursi. Odlikuje se mnoštvom oblika, na kojima se rjeđe odražuje ukus autohtonog stanovništva, a najčešće italski i grčki uzori. Ovu se keramiku, osim izuzetno, teže može datirati unutar užih vremenskih okvira, jer se ona može slijediti u svojoj najboljoj i najraširenijoj kvaliteti od 1. do 3. ev. do početka 4. stoljeća. O važnosti njenoj za rimsko kućanstvo dobiva se prava impresija, ako se nalazi numerički suprotstave nalazima ostalih vrsta keramike. Obzirom na razvijenu regionalnu i lokalnu produkciju panonske keramike i na trgovačke veze između Murse s jedne strane, te Poetovija, Aquincuma, Siscije, Sirmiuma i Cibala s druge strane, a također i zbog dugotrajno ustaljenih oblika keramičkih vrsta, većinom je teško raspoznati porijeklo robe. Uglavnom se ipak može lučiti import iz Italije od robe panonskog porijekla.

Žuta i crvena se keramika odlikuje s nekoliko specifičnih oblika koji imaju i svoju specifičnu namjenu. Među nalazima iz 1966. ističu se ulomci dva kratera, deset amfora, osam velikih lonaca za spremanje hrane (dolium, pithos), 28 vrčeva i ulomaka brojnih lonaca, ulomaka 12 tarionika, devet kadionica i sedam poklopaca. Prikazat će se od svake ove vrste nekoliko primjera.

Krateri a) veliki ulomak 1 cm debele stijene sa širokim i brazdom ukrašenim izvrnutim rubom; na stijeni su ostala u vodoravnoj liniji dva traga ručke, po čemu se vidi da je to bila kraterska valjkasta ručka, nalik na koso položenu i prema unutra previnutu omču. Dobro je prečišćena i dobro pečena glinena smjesa žutoružičaste boje. Raspon luka na otvoru 26,5 cm, vis. 15,5 cm. Inv. 6714. T. VIII 1. b) rašblanjena noga kratera, koja se dolje proširuje, u sredini ima profilaciju, a gore se sužava. Dobro pečena smjesa

blijede žutosmeđe boje. Promjer baze 14, vis. 7,5 cm. Inv. 6649. T. VII 11. — Po svojim proporcijama i debljini stijene ova bi dva fragmenta mogla biti dijelovi istog kratera, kad se ne bi razlikovala po boji. Stoga su to u stvari ulomci dva, po obliku možda vrlo slična kratera. Krateri su bili omašne posude za smjesu vina i vode (u antici se rijetko pilo čisto vino), iz kojih su se punili pehari i pružali pojedincu kod stola. Krateri su se izrađivali od raznog materijala, počam od gline sve do skupocjenih metala i u raznim oblicima, no uvijek sa širokim otvorom i nogom na bazi. U doba ručka ili gozbe donijeli bi ga u blagovaonicu i stavili na pod ili na stalak, a peharnik (pocillator) bi uzimao iz njih grabilicom (cyathus) mješavinu vina i vode i punio pehare (pocula, calices) za goste. — Oblik kratera potječe iz Grčke gdje su se već u 6. st. pr. n. e. izrađivali i umjetnički oslikavali. Kasnije je Tarent u južnoj Italiji bio jak proizvodni centar posuda, među kojima su posebnu grupu činili zvonoliki krateri, kojima zvonoliko tijelo prelazi u široki razgranati rub, a stoji na nozi sa bazom.¹¹¹ Prema tome ulomci dva kratera po obliku pripadaju zvonolikom tipu, koji je iz južne Italije dospio i u Panoniju i odraz je oblika stvorenog prema grčkoitalskom ukusu. Prema poprečnoj veličini zvonolikih kratera sudeći, naša dva ulomka mogla su pripadati kraterima visine otprilike 30, a širine otvora od cca 32 cm.

A m f o r e a) šiljato konično dno blijedožute, iznutra ružičaste boje. Vis. 28,5, promjer kod preloma 7,5 cm. Inv. 6655. T. VIII 2 (svi crteži ulomaka na tablama imaju konstantne međusobne omjere, jedino crtež šilja amfore znatno je smanjen). — Ovaj konični šiljak vjerojatno pripada vitkom tipu amfore eliptičnog tijela i izduženog ljevkastog vrata. No ima i u ovom tipu brojnih varijanata. Naš fragmenat ima glatku površinu, gotovo do vrha je masivno rađen, dok šupljina tek blizu vrha šiljka počinje. Mogao je pripadati i tipu oblika mrkve («carrot-shaped»). Autori datiraju šiljate amfore u ranocarsko doba i smatraju ih importom iz Italije, a u njihovom obliku traže uzore grčkih amfora.¹¹² Na gornjogermanskom limesu, u Švicarskoj i Engleskoj nađeno je amfora u većem broju u obliku mrkve, a visina im se kreće između 40 i 50 cm. Izrađivali su ih na kolu, ali posebno gornji i posebno donji dio, te su ih sastavljali. To je razlog zašto su se ponajviše odbijeni šiljci sačuvali.¹¹³ Služile su osim za vino i tekućine još i za sušene plodove (datulje, smokve, masline) ili za ljekovito bilje. b) približno sličnom tipu amfore mogao je pripadati ulomak ušća s ljevkastim otvorom, ljevkastim vratom i ostatkom dviju ručki od blijedožute, fino pročišćene gline. Vis. 9, promjer otvora 10 cm. Inv. 6672. T. X 1. — Posve je sličan fragmenat ljevkastog ušća velike amfore žute boje, inv. broj 6671. c) šiljato dno s nešto trbuha amfore blijedožute boje, vjerojatno pripada tipu trbušastih amfora. Vel. 20 x 11 cm. Inv. 9988. T. IX 1. d) polukružno oblo dno amfore završava omfalom, formiranim rukom. Pročišćena glina, boja je žućkasta. Vis. 10, promjer 14 cm. Inv. 6657. T. X 2. — Ovaj oblik dna viđen je i kod vitkih i kod trbušastih amfora, a također se datira u 1. ili 2. stoljeće i smatra importom iz Akvileje.¹¹⁴ U Saalburgu su sačuvane trbušaste amfore s takvim dnom, a na njihovim ručkama su se nalazili pričvršćeni glineni čepovi u obliku dugoljatih posudica.¹¹⁵ — Uz opisani ulomak našao se još jedan isto takav manji s oblim omfalom, inv. 6656. — e) tipu velike vitke amfore s eliptičnim tijelom pripada sačuvani dugi cilindrični vrat koji na otvoru ima prstenasti rub, a ispod njega su ostaci valjkastih ručki; na dodiru vrata i ramena oštra linija; rame se strmo spušta prema tijelu,

što govori za vitak oblik amfore. Boja je crvenkastožuta. Vis. 25, promjer otvora 10 cm. Inv. 6665. T. VIII 3. f) ulomak s valjkastim vratom, vertikalnim prstenastim rubom, ispod kojeg oštra profilacija; od jedne ručke je ostao samo trag, dok od druge oveći ostatak koji je masivan i koji je nadvisivao otvor. Boja je tamni oker. Vis. 11,5, promjer otvora 7 cm. Inv. 9973. T. IX 2. g) masivna ručka amfore, eliptičnog presjeka, blijedožute boje možda je također pripadala ranocarskom tipu amfore. Vis. 13, deblj. 4 cm. Inv. 6693. T. IX 3. — Našla su se još dva fragmenta masivnih ručki amfora blijedožute boje, oblika trakastog sa žljebovima, inv. 9975 i 9976. — Većina naših ulomaka amfora, osobito dna sa šiljcima i onih blijedožute boje dobre fakture ukazuje na ranocarski import iz Italije, dok ulomci grublje fakture na domaću kasnoantičku izradu (primjer T. IX 2).

Veliki lonci

Među prigodnim nalazima Murse uvijek se među keramikom nalaze ulomci velikih lonaca, poznatih po svom pravilno oblikovanom jajolikom tijelu i širokom, kaneliranom vodoravnom rubu. Ovaj se tip velikog suda može klasificirati kao grčki pithos ili rimski dolium, premda i unutar tog tipusa ima varijanta. No varijanta o kojoj je riječ uvijek ukazuje na veliki sud, pravilno zaobljenog trbušastog tijela, od dobre smjese u žućkastim ili crvenkastim tonovima, s manje-više širokim profiliranim ravnim rubom, koji je često premazan crno, a na ramenu ili trbuhu može imati ukrasni pojas od pravilno izvedenih brazdi i valovnica. Kapacitet im je znao biti velik, mogao je biti jednak sadržaju i do osam amfora. Naši ulomci ne govore za tako veliki kapacitet, no sudeći po primjercima koji su se donekle u cjelosti sačuvali i dali restaurirati, a potječu iz Murse, ti su veliki lonci mogli biti i do 60 cm visoki. Služili su za spremu vina, ulja, sirćeta ili i suhe hrane. Od osam ulomaka u kolekciji iz 1966., neki se ističu posebno oblikovanim rubom, a neki ukrasom. a) oveći komad okruglog otvora s vodoravnim rubom na kojemu dublji žlijeb (takovi su žljebovi služili i za pristajanje poklopaca); na cijelom rubu ostaci crnog premaza, a ispod ruba ukrasna brazda. Glina crvenkastožuta, u jezgri siva. Raspon luka 24, šir. ruba 4 cm. Inv. 6686. T. X 4. b) ulomak stijene sa vodoravno izvrnutim rubom, na kojem žlijeb, ispod ruba jedna brazda. Rub i dio stijene ima crni premaz, boja gline žućkasta. Vel. 11 x 9,5 cm. Inv. 9966. T. X 3. c) ulomak širokog, vodoravno uleknutog ruba, s jednom brazdom i jednom profilacijom, mora da je pripadao loncu većih dimenzija. Boja smeđežuta. Vel. 15 x 6 cm. Inv. 9967. T. X 7. d) ulomak stijene tamnije ciglene boje sa ostatkom ukrasnog pojasa u kome se nalazi valovnica među nizom brazdi dva puta; na prelomu u blizini ruba ostatak crnog premaza. Vel. 11,5 x 11,5. Inv. 6658. T. X 5. e) ulomak stijene svjetlije ciglene boje sa ukrasom od pojasa valovnice između niza brazdi. Vel. 17 x 17 cm. Inv. 6660. T. X 6. — Teško je unutar ovog tipa posude načiniti neku suptilnu klasifikaciju i dataciju. Pokušaj je učinjen na materijalu iz Sirmiuma, te se smatra da u 1. i 2. stoljeće spadaju crveno pečeni pitosi sa crnosmolastim premazom na rubu i često i sa češljastim ornamentom; da lonci s oštrije profiliranim rubovima bez premaza idu u kasnije doba, a da su u kasnoj antici lonci sive boje, da imaju zakošen obod i češljasti ukras,¹¹⁶ no ove distinkcije ne mogu se primijeniti i na naš materijal, jer on ne potječe sa sistematskih iskapanja, te nema uporišta za dataciju. Može se samo približno suditi da

su primjeri ranocarski i da su možda proizvedeni i u kojoj provincijskoj radionici ili čak i lokalnoj. Među ulomcima se nalaze i atipični komadi stijena koje su mogle pripadati bilo amforama, bilo velikim jajolikim loncima.

Vrčevi, kuhinjski lonci i lončići

U ovoj skupini nalazimo ulomke od bar 28 vrčeva, jedan lonac s dvije ručke i ulomke vrčića, lončića i zdjelica. U toj lončariji vidimo pretežno lokalnu proizvodnju 2. i 3. stoljeća, kad su se i ovdje ustalili pretežno rimski oblici i faktura. — Među ulomcima vrčeva ima vratova, dna, stijena i mnogobrojnih ručki. Vrčevi imaju dvije ili samo jednu ručku, vratovi su duži ili kraći, cilindrični ili konični; rubovi na otvorima su horizontalno izvijeni, profilirani, koso ili vertikalno prstenasti, te često imaju kljun; ručke su trakaste s jednim ili dva žlijeba, jače ili slabije na vrhu savijene; dna su uža ili šira, ravna ili naglašena ili prstenasta; tijela su jajolika ili okrugla. Prikazujemo pet tipova: a) ulomak vrča kraćeg vrata, oblo izvijenog ruba, sa dvije ručke, od kojih se jedna (trakasta sa žlijebom) sačuvala, dok je od druge ostao trag ispod ruba; široko rame govori za veliku oblinu vrča. Vis. 8,5, promjer otvora 8,5 cm. Inv. 6666. T. XI 1. b) ulomak vrča dužeg vrata s koso smještenim prstenastim rubom, ostatkom dviju ručki i nešto stijene na ramenu. Vis. 14, promjer 10,5 cm. Inv. 6667. T. XI 3. c) ulomak vrča, vjerojatno jajolikog tijela, uskog vrata, vodoravno izvijenog ruba, s jednom trakastom ručkom s dvije tanke brazde. Boja je blijedožućkasta. Vis. 12, promjer 7 cm. Inv. 6673. T. XI 2. d) ulomak vrčića ljevkastog vrata, s tragom jedne ručke, izvijenim rubom i kljunom. Vis. 3,8, promj. 4 cm. Inv. 6682. T. XII 1. e) ulomak vrata vrča posebnog oblika: koničan vrat na otvoru završava nenaglašenim rubom. Boja pročišćene gline je žućkasto svijetla. Vis. 7 cm, promjer na rubu 2 cm. Inv. 6679. T. XII 3. — Oblik ovakovog vrata poznat je na primjeru »gladiatorskog« vrča iz Rheinzaberna, kojemu se konični vrat proširuje u jajoliko tijelo, ima trakastu ručku i stajaću plohu. Rheinzabernski vrč je sigilata ukrašena barbotinskom tehnikom i predstavlja nesamo zbog ukrasa (prikaz gladiatorske scene) već i zbog oblika veliku rijetkost.¹¹⁷ f) Lonac s dvije ručke: sačuvala se većina bitnih dijelova od dna do ruba s tragovima dviju ručki, tako da je oblik u potpunosti mogao biti restauriran. To je tip lonca koji ima užu od otvora, neznatno naglašenu bazu, trbušasto tijelo, oblo rame, kratak ljevkasti vrat i prstenast kanelirani rub oko širokog otvora. Na ramenu i vratu tragovi ručke, koja, sudeći prema analogijama, nije svojim lukom nadvisivala otvor. Na vratu i ramenu pojas ukrasnih brazda. Glina je dobro pečena, boja ima smeđi ton, a prevlaka smeđecrvene boje siže do polovine trbuha. Vis. 24, promjer dna 10, otvora 15,5 cm. Inv. 6664. Sl. 12. — Ljepota i specifičnost ovog oblika leži u tome, što linija vrata mekano prelazi na trbušasto tijelo, što je promjer otvora veći od promjera dna i što ručke završavaju na ramenu. Ovakove skladne proporcije govore o grčko-italskoj baštini oblika, a izrada i faktura o možda lokalnoj produkciji 2. ili 3. stoljeća.¹¹⁸ g) ulomak vjerojatno sličnog, ali miniaturnog lončića s izvijenim rubom, kratkim vratom, širokim ramenom, na kojemu trakasta, pravilno izrađena ručka. Glina fino pročišćena, boja crvenožuta. Vel. 4 x 5 cm. Inv. 6683. T. XII 2. h) lončić posebnog oblika na visokoj nožici čunjastog tijela i duboko spuštenog trbuha. Vel. 5 x 3,5 cm. Inv. 7273. T. XII 4.

i) miniaturna zdjelica, ravnog, u sredini probušenog, dna, valjkastog tijela i nenaglašenog ruba na otvoru. Boja je svjetlosmeđa. Zdjelica je sastavljena iz tri ulomka. Vis. 3, promjer otvora 6,5 cm. Inv. 8133. T. XII 5. — Takove su posudice smatrane dječjom igračkom, a ako su nađene u grobovima smatrane su i kao kultne. — Ovoj keramičkoj skupini pripadaju još četiri sićušna fragmenta lončića ili pehara koji spadaju u fino stolno suđe za piće. Ono ima tanke stijene, lako je lomljivo i stoga se rjeđe nađe među nalazima. j) usko naglašeno dno s ostatkom trbušaste stijene lončića ili pehara oker boje, na kojemu se i na dnu i na stijeni nalaze za ukras nabačene sitne glinene bobice (Griesbewurf); od njih su poneke otpale. Promjer dna 3, vis. 2,5 cm. Inv. 10117. k) usko dno s ostatkom trbušaste tanke stijene peharčića krem boje. Promjer dna 2,3 vis. 2 cm. Inv. 10116. l) ulomak tanke stijene i naglašenog ruba ispod kojeg ukrasna brazda pehara crvenosmeđe boje, fine izrade. Vel. 3,5 x 4 cm. Inv. 10118. m) sitan ulomak, vjerojatno peharčića tanke stijene, crvenkaste boje, ukrašene rebriima u barbotine tehnici. Vel. 2 x 1,8 cm. Inv. 10119. — Ovi sitni ulomci ukazuju na import 1. ili 2. stoljeća iz Italije ili Galije.

Tarionici

Tarionik je predmet koji je potpuno nestao u modernom kućanstvu. Služio je za pripremu brašna. Po množini nalaza u logorima na Limesu, u civilnim naseljima i na ladanjskim vilama sudeći, tarionik je bio najneophodniji kućanski artikal. Tarionici su po dimenzijama vrlo različiti, ima ih velikih s promjerom do 80 cm; po boji su bilo blijedožuti, bilo crvenkastosmeđi; ponajviše su relativno plitki, dok oni duboki i ocakljeni spadaju u 4. stoljeće. Rub je uvijek široko izvijen, manje ili više horizontalan ili viseći, a uz unutrašnju stranu redovno teče oštar obod koji tekućini priječi da se ne prelije preko ruba. Taj obod prati i liniju izljeva, koji je ili jednostavan i uglat ili ima oble linije i ukrasne profilacije. U unutrašnjosti posude uvijek su utisnuti kremenčići, da bi stijena bila što otpornija kod drobljenja i tucanja hrane. Tučak je bio od drveta ili kamena. Od usitnjelog zrnja dobivalo se brašno za polentu, važnu hranu u rimsko doba.¹¹⁹

Zbirka koja je sabrana 1966. sadrži 14 ulomaka te vrste; osječka muzejska zbirka ima veliki broj čak i manje-više cjelovitih posuda, a bezbroj ulomaka, koji su boje ili blijedožute ili crvenkasto smeđe, no ima ih i dubokih s ocaklinom iz kasne antike. — U skupini od 14 ulomaka nalaze se četiri fragmenta rubova s izljevom, od kojih su dva modelirana uglato i jednostavno, a dva u oblim linijama te su vrlo srodni primjerima iz Vin-kovaca.¹²⁰ Među ulomcima rubova i stijena preteže boja blijedožuta. Samo je jedan ulomak manjih dimenzija, od kojeg se sačuvao lijepo modelirani rub i neznatni dio stijene s kremenčićima, a taj je izrađen u imitaciji sigilate s gustom, tamnije crvenom, sjajnom prevlakom koja seže samo preko ruba. Luk 12, vis. 5,5 cm. Inv. 10049. — Crtežima prikazujemo slijedeće primjere: a) vodoravni, široki i masivni rub velikog tarionika grublje fakture svjetložute boje. Šir. ruba 7, deblj. 2,5 cm. Inv. 6721. T. XII 7. b) oveći ulomak tarionika ružičastožute boje, sa ostatkom dna, stijene s utisnutim kremenčićima i s izvrnutim, malo visećim rubom i popratnom unutrašnjom brazdom. Vis. 15, najveća širina 17 cm. Inv. 10038. T. XII 8. c) ulomak oblog ruba s unutrašnjom profilacijom i s komadom stijene, na

kojoj su gotovo do ruba gusto utisnuti kremenčići. Boja je svjetložuta, Luk 8,5, vis. 10 cm. Inv. 6719. T. XII 11. — Kad su tarionici bili neophodni u svim kućanstvima, morali su ih i masovno proizvoditi. Poznato nam je, da su tarionici s pečatom ptujske radionice OFICINA IUSTINIANI dospjeli u Mursu, od kojih u osječkom muzeju ima tri komada. Poznat je još jedan pečat na osječkim tarionicima, OFICINA MACSIMI, od kojih se jedan nalazi na ulomku u osječkom muzeju, a jedan na ulomku koji se 1873. našao u Donjem gradu, ali je poklonjen muzeju u Beču (Kunsthistorisches Museum, inv. broj 1228).¹²¹ Gdje je radila oficina Macsimi još nije poznato, no vjerojatno je bila u Panoniji. Mogli bismo zaključiti, da su tarionici u Mursu stizali trgovinom iz Ptuja ili i kojeg drugog panonskog lončarskog centra, i da su se proizvodili i lokalno.

Kadionice

Ulomci kadionica uvijek se nađu među keramikom Murse, iako su rjeđi od ulomaka posuđa praktične upotrebe. To su ukrašene zdjele, na profiliranoj nozi, većinom prevučene bijelom prevlakom (engobe). Dekor na njima izveden je raznim tehnikama: urezivanjem s kotačićem ili izvlačenjem plastičnih valovnica ili nizom jednostavnih ureza (Kerben), ili pak kombinacijom tih tehnika. Oblik kadionica ubraja se u grčku baštinu. Nalazi ih se širom svih limeskih područja u 1. i 2. stoljeću.¹²² Analiza panonskih kadionica pokazala je da ih je teško datirati, jer im se oblik u mnogo varijanata održao do kraja rimske epohe.¹²³ Upotreba je bila raznovrsna, tj. one su služile i kao ukrasne posude, te za voće, ili opet u kulturne svrhe ili kao prilozima u grobovima, a one veće i šire nađene su prevrnute i u funkciji poklopaca na urnama s pepelom. — Od devet fragmenata kadionica nađenih 1966. prikazujemo samo tri. a) izabran je jedan od dva ulomka iste zdjele, na stijeni koje se nalaze u tri reda nizovi ureza kotačićem s ostacima bijele prevlake. Taj dio stijene ima dvostruku profilaciju. Raspon luka 11, vis. 4,5 cm. Inv. 10036/2. T. XII 6. b) lijepo modelirana, iako oštećena, šuplja noga kadionice ima stijenu iznad dna zdjele profiliranu i ukrašenu nizom ureza. Pročišćena glina žutoružičaste boje, na kojoj su ostali s vanjske i unutrašnje strane tragovi bijele prevlake. Promjer 9,5, vis. 8,5 cm. Inv. 6702. T. XII 9. c) ulomak stijene i ruba, ukrašenog dvostrukom plastičnom valovnicom. Pročišćena glina blijedoružičaste boje, bez traga prevlake. Raspon otvora 15, vis. 5,3 cm. Inv. 6703. T. XII 10. — Analiza te vrste keramike u Sirmiumu je pokazala da su one iz 1. do 3. stoljeća od crveno ili smeđe pečene zemlje, sa ili bez engobe, a da kasniji primjerci imaju strmije stijene i užu formu.¹²⁴ Primjeri koji se ovdje obrađuju većinom su vrlo dobre fakture i u tonovima žute i crvene boje s tragovima prevlake i najvjerojatnije se mogu pripisati 2. i 3. stoljeću, kad su u Panoniji općenito preuzeti grčkoitalski oblici keramike i kad su takovi oblici bili prihvaćeni i od domaćih radionica.

Ocaklena keramika

Nastala je na Zapadu još u 3. stoljeću kao moda u imitiranju metalnih posuda, a na njen razvoj utjecala je industrija stakla u Trieru i Kölnu. No panonske radionice možda nemaju veze s tom pojavom, jer su se njihove ocaklene posude pojavile na tržištu tek u 4. stoljeću. Veći produkcion

centri bili su u Savariji, Brigetiju, Aquincumu i Intercisi. Za Mursu se također pouzdano zna da je imala radionice za takovu robu, jer su se našli nesamo brojni primjeri, već i jedan kalup za bogato ukrašen držak patere. I majstor Carus je radio u Mursi svoje lampice i prevlačio ih debelom olovnom glazurom.¹²⁵ I iz Siscije dolazila je na tržišta ocaklena roba. Olovna smeđa ili zelena caklina može se naći na raznim posudama, no većinom na vrčevima, loncima, tanjurima, zdjelama i terionicima. I u kasnorimskom kaštelu Vermania kod Bregenza našlo se mnogo fragmenata tarionika, glaziranih i neglaziranih, a većinom s uskim rubovima i strmom stijenom.¹²⁶ — Od sedam ulomaka glazirane keramike koja se kod prigodnog iskapanja 1966. u Mursi našla, pet ulomaka pripada tarionicima, jedan je naglašeno dno vrča, a jedan je stijena i kanelirani rub zdjele. Na tarionicima vide se i širi i uži rubovi, boja gline je ciglena, a boja glazure smeđe zelena te nemarno i nepotpuno prelivena preko ruba; unutrašnjost je do dna ocakljena (inv. brojevi su 6715, 6716, 10042, 10044, 10048). Jedan oveci fragmenat (inv. br. 6715) ima užu rub i strmu stijenu i ukazuje na tip tarionika kasne antike. S takovim karakteristikama tarionici izrađeni u Mursi u 4. stoljeću znatno se razlikuju od onih 2. i 3. stoljeća, koji su ovdje opisani u grupi crvene i žute kućne keramike, a koji su izrađeni od finije pročišćene gline svjetlije boje i imaju mnogo pedantniju modelaciju. Oni tada još ne najavljuju dekadansu koja će u 4. stoljeću u svemu, pa tako i u produkciji keramike nastupiti. — Naglašeno dno vrča sa smeđezelenom caklinom nosi inv. broj 6648, a stijena i rub duboke zdjele s caklinom iste boje br. 6732.

Premda se u ovoj radnji dala prednost analizi sigilate, keramike i stakla, ipak još nedostaje prikaz i ostalih nalaza koji su 1966. došli na vidjelo, jer su i oni sakupljeni i inventirani za što potpuniju dokumentaciju. Među nalazima ima kućanskih predmeta od kosti, metala i kamena, kojih će prikaz ovdje slijediti, a zatim će se dati opis lokacije evidentiranih zidova pred kasarnama i bolnicom i opis građevinskog materijala, koji je od rimskih kuća ovdje ostao.

Predmeti od kosti a) tri ukosnice valjkastog tijela, od kojih dvije imaju jajoliku glavicu, a jedna poliedarsku. Šiljci im nedostaju. Dužine su: 8,7; 7; 4,7 cm. Inv. brojevi su: 10126, 7997 i 8662. Sl. 5,4. Ovamo spadaju fragmenti daljnjih triju ukosnica valjkastog tijela, kojima nedostaju i glavice i šiljci. Inv. brojevi su: 7996, 10127, 7999. Sl. 5,5. b) igla valjkastog tijela, koja se završava plosnato i polukružno, a ušica je dugoljata. Šiljak nedostaje. Duž. 8,2 cm. Inv. br. 8000. Sl. 5,6.

Predmeti od metala a) tri brončana novca i to: sestercius iz vremena cara Trajana, kojemu je na aversu portretna glava cara s vijencem nadesno prikazana i natpis: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM PM; na reversu božica pravde sjedi okrenuta nalijevo, drži grančicu i skeptar, i natpis: TR POT COS III P P I/SC; srednja bronca Trajana ili Hadrijana, nečitljiva s obje strane; mala bronca Konstancija II, kojoj na aversu portretna glava nadesno i natpis: FL IVL CONSTANTIVS NOB C; na reversu dva vojnika stoje nasuprot jedan drugom, a između njih se nalaze dva vojnička znaka i natpis: GLORIA EXERCITVS (podatke mi je ljubezno na

raspolaganje stavio E. Spajić). — b) lunula od bronce, potpuno sačuvana, oblika mladog mjeseca, kojemu se oba uvinuta kraja završavaju bobicama; dužinom luka vidna je blaga profilacija, a na vrhu dvije ovalne rupice za provlačenje uzice; zelena patina. Vel. 4 x 3,3 cm. Inv. br. 10163. T. II, 13 — To je privjesak, koji su ženske nosile kao ukras na vratu, a nosila su ga i djeca kao amulet ili igračku. — Među ostalim brončanim predmetima nalazi se: okrugla šipka, 1 cm u prosjeku debela, koja se neznatno na dva mjesta savinula; duž. 12,5 cm; inv. 10167; — okov od tankog brončanog lima za neki okrugli predmet, možda za držak noža; duž. 7,5, šir. 2 cm; inv. 10166; plosnati brončani ulomak koji može potjecati od izvijenog ruba brončane posudice; vel. 7,5 x 1,9 cm; inv. 10164; plosnati ulomak brončanog lima, vel. 4 x 2,2 cm; inv. 10165. c) među željeznim predmetima ističu se dva ključa, nožić, pet čavala i četiri klina, koji su prikazani na sl. 13.

Predmeti od kamena a) komad ravnog ruba i 2,5 cm debele mramorne stijene velike posude za tucanje (mužar); vel. 13 x 10 cm; inv. 10228; b) drobrilo od vapnenjaka u obliku prsta; promjer 4,5, vis. 7,5 cm; inv. 7994.

GRAĐEVINSKI MATERIJAL

U uvodu je već rečeno, da su 1966. rovovi za toplovod presjekli rimske zidove pred donjogradskim kasarnama i pred kompleksom bolnice. Paralelno s ogradom kasarnskog dvorišta na 18 m udaljenosti od glavnog ulaza prema zapadu, a 8 m na sjever od ograde, ležao je na zidanoj podlozi kamen otpr. vel. 75 x 75 x 75 cm, na dubini od 50 cm, koji je na mapi označen kod B, a prikazan na sl. 14a. U tom rovu nađen je antefiks, opeke, crijepovi i keramika. 25 m prema zapadu rov je presjekao na 150 cm dubine zid od sekvipedala, 90 cm širok, na mapi označen kod A. Idući dalje na zapad 18 i po m pojavila su se daljnja tri zida u dubini od 160 cm u međusobnoj udaljenosti od tri do četiri metra, na mapi označeno kod C D E. Još dalje šest do sedam metara ostao je trag iščupanog zida na 1 m dubine, na mapi kod F. — I s druge strane Oreškovićeve ulice na dodiru s parkom pred bolnicom, s obje strane puta uz drvored, 175 cm široki rovovi su u sjevernom profilu također presjekli zidove i to u blizini kipa sv. Nepomuka, na mapi kod G; zatim 19 m prema zapadu u međusobnom razmaku od tri m još dva zida 75 cm široka, na mapi kod H I; te ravno nasuprot ulaza u najistočniju kasarnu ponovno dva zida otprilike iste širine, na mapi kod J i K. I dalje, približno na mjestu gdje od drvoreda odvaja put ka bolničkoj zgradi recepcije viđeni su zidovi, a između drvoreda i tramvajske pruge u 4 m dubokom rovu mogla se konstatirati prostorija koja bi mogla potjecati od praefurniuma. — Uz sve te zidove nailazilo se na opeke, žbuku, podne kockice, lampice s pečatima, na ulomke amfora, stakla, na čavle, ključeve, klinove i dr.

Od građevinskog materijala spominjemo samo nekoliko najvažnijih vrsta i to: a) antefiks od crvenkasto pečene gline, koji prikazuje mlado ovalno lice, dok mu je stražnja strana sa šupljinom za pričvršćivanje oštećena. Vel. 14 x 14,5 x 6 cm. Inv. 8931. Sl. 14b. — Takovi su ukrasi služili na krovovima rimskih kuća na krajevima niza imbreksa između dviju tegula. U osječkoj muzejskoj zbirci ima oveći broj takovih ukrasa, nađenih na našem terenu i oni nam, sudeći prema analogijama u građenju rimskih kuća, ukazuju na to, da su kuće u Mursi u 2. i u početku 3. stoljeća bile građene

u italском stilu, te da su imale atria i peristylia.¹²⁷ b) 11 šesterobridnih podnih kockica razne veličine; inv. br. 8138 a—h, 10211 — 10213; šest podnih pločica oblika dvopeka, razne veličine. Inv. 8139 a—c, 10214, 10215, 10234. c) segment kružne opeke od stupa u hipokaustu; radius 13,5 cm; inv. 8410a; segment kružnog stupa na bazi u hipokaustu; radius 17 cm, vis. 9 cm; inv. 10222. d) devet fragmenata stropnih opeka s utisnutim šarama, valovnicama, spiralama i paralelnim brazdama; oveći broj fragmenata sekvipedala, tegula i imbreksa. e) jedan fragmenat ružičaste i jedan bijele podne žbuke; deset fragmenata zidne žbuke s crvenom pompejskom bojom; 17 ulomaka zidne žbuke s prugama, ponajviše sa crvenom prugom na žutoj, bijeloj ili modroj podlozi; po jedan ulomak žute i po jedan tirkiz boje; među 12 ostalih, nejasnih i višebojnih, uzoraka zidne žbuke ima ih na kojima je u crnom medaljonu nešto bilo prikazano. f) tri komada tanke mramorne ploče za oplatu zida, sive i zelene boje sa žilicama; vel. 12 x 9; 13 x 8,2; 12 x 3 cm; deblj. 1, 4 do 0,9 cm; inv. 10229, 10230 i 10231; očito sva tri komada potječu iz iste kuće; ulomak mramorne oplatae bjelkaste boje, vel. 5,5 x 4 x 1,9 cm; inv. 10232.

B I L J E Š K E

- ¹ B. Hofman, Les relations entre potiers, fabricants de moules et artistes producteurs de poinçons, *Rei Cretariae Romanae Fautorum*, Acta XIII 1971, 5—20; autor je do takvih rezultata došao na temelju studija triju južnogalskih radionica sigilate, no smatra da se oni mogu primijeniti i na ostale radionice.
- ² M. Bulat, Terra sigillata s pečatima u Muzeju Slavonije, *Osječki zbornik VI* 1958, 73—92
- ³ J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VHAD V* 1901, 128 do 137
- ⁴ D. Pinterović — M. Bulat, Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse u 1968. godini, *Osječki zbornik XIII* 1971, 3—78
- ⁵ M. Abramić, *Poetovio*, Ptuj 1925, 99
- ⁶ M. Bulat, o.c. 82
- ⁷ K. Póczy, *Keramik*, *Intercisa II*, *Archaeologia Hungarica XXXVI* 1957, 34
- ⁸ I. Mikl—Curk, Terra Sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija, *Dissertationes ADJ*, Tome IX 1969, t. V—4, VI—5, VII—13 i str. 12, 13, 15
- ⁹ P. Karnitsch, Die römischen Kleinfunde, *Forsch. in Lauriacum*, Linz 1 1953, T. XVIII 5—7, str. 67
- ¹⁰ M. Bulat, o.c.t. 1 i 2, str. 76, 77
- ¹¹ M. Bulat, o.c. sl. 2—6
- ¹² B. Rutkowski, Terra sigillata znaleziona w Polsce, *Polska akademja nauk, Bibliotheca antiqua*, tom 2, Wroclaw 1960, t. XXXVI str. 85—86
- ¹³ M. Bulat, o.c. 82
- ¹⁴ I. Mikl—Curk, o.c. 12, t. IV 14—19
- ¹⁵ I. Mikl—Curk, o.c. 12 ad 66, t. V—1
- ¹⁶ P. Karnitsch, Neue Sigillatafunde in Enns, *Forsch. in Lauriacum* 1, Linz 1953, t. XIX—12, str. 70
- ¹⁷ H. G. Simon, Terra sigillata aus Köngen, *Fundberichte aus Schwaben* 19, Stuttgart 1971, 274 ad 90, sl. 6/90
- ¹⁸ H. Ricken — Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rhein-zabern, *Text*, Bonn 1963, 193 (P—47); 277 (KB—89); 305 (E—38)
- ¹⁹ H. Ricken—Ch. Fischer, o.c. 313, 35, 48, 305

- ²⁰ I. Mikl—Curk, o.c.t. XV 1, 18
- ²¹ K. Póczy, o.c. t. VIII 6
- ²² K. Póczy, o.c. t. XI 6
- ²³ M. Bulat, o.c. 78, sl. 1; J. Brunšmid, o.c. 131
- ²⁴ I. Mikl—Curk, o.c. t. XVI 20 i XVII 18
- ²⁵ K. Póczy, o.c. t. VII 8, str. 100, 32—34
- ²⁶ P. Karnitsch, Forschungen in Lauriacum 1, t. X 10 i XI 7
- ²⁷ Ricken—Fischer, o.c. 249
- ²⁸ Pinterović—Bulat, Osj. zbornik XIII, 35, t. VIII 7; P. Karnitsch, Die verzierte Sigillata von Lauriacum, Forsch. in. Lauriacum 3, Linz 1955, t. 48, 3 i 50, 1 i 4
- ²⁹ J. de Groot, Wo hat Verus getöpfert?, Jahrbuch des Römisch-germanischer Museums, Mainz, Jahrgang 10, 1963, 76—86, sl. 2 A i B i sl. 5 B
- ³⁰ I. Mikl—Curk, o.c. XVI 6, str. 26; B. Vikić—Belančić, Neka obilježja ranocar-ske keramike u jugozapadnoj Panoniji, Starinar XIII—XIV, Beograd, 1962—1963, 94, sl. 13, 1
- ³¹ H. G. Simon, o.c. 273, sl. 5, 58
- ³² B. Rutkowski, The Export of the Westerndorf Ware, Archaeologia XVIII 1967, pos. ot. sl. 15, 20, 22
- ³³ R. Christlein—H. J. Kellner, Die Ausgrabungen 1967 in Pons Aeni, Bayerische Vorgeschichtsblätter 34, 1969, 120, sl. 16, 1
- ³⁴ B. Vikić—Belančić, o.c. 94, sl. 14, 3; P. Karnitsch, Forschungen in Lauriacum 1, 1953, 72, t. XX 3
- ³⁵ B. Vikić—Belančić, o.c. 97, sl. 18
- ³⁶ O. Doppelfeld, Der Rhein und die Römer, Köln 1970, sl. 161 (tri primjera u muzeju u Speyeru); O. Roller, Die römischen Terra—Sigillata—Töpfereien von Rheinzabern, Stuttgart—Aalen 1965, 11, sl. 13; A. Neumann, Vindobona, Wien—Köln—Graz 1972, 35 sl. 23 b
- ³⁷ I. Mikl—Curk, Oblike ptujskih posod iz terre sigillate, Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 7, letnik Maribor 1971, 23, 25; Pinterović—Bulat, Osječki zbornik XIII, 36, t. IX 1
- ³⁸ P. La Baume, Römisches Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400, Würzburg 1964, 116, sl. 98; B. Rutkowski, Terra sigillata znalezione w Polsce, Wrocław 1960, 89, t. XXXVIII 1
- ³⁹ B. Vikić—Belančić, Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, VAM, 3/V, 1971, 104—107
- ⁴⁰ C. Patsch, Arch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wissensch. Mittheil. aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1900, 103—111, sl. 98
- ⁴¹ V. Celestin, Rimske svjetiljke iz Osijeka, VHAD V 1901, 42, sl. 21
- ⁴² M. Abramić, o.c. 87
- ⁴³ D. Iványi, Die pannonischen Lampen, Dissertationes panonicae, series 2, no. 2, Budapest 1935, Tafeln, T. XLIX 9
- ⁴⁴ V. Celestin, o.c. 27, 29, 31, 32
- ⁴⁵ V. Celestin, o.c. 27
- ⁴⁶ V. Celestin, o.c. 29
- ⁴⁷ V. Celestin, o.c. 30
- ⁴⁸ V. Celestin, o.c. 33
- ⁴⁹ M. Abramić, o.c. 88
- ⁵⁰ B. Vikić—Belančić, o.c. 125
- ⁵¹ B. Vikić—Belančić, o.c.t. XI 3, str. 152
- ⁵² B. Vikić—Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, Archaeologia Iugoslavica XI Beograd 1970, 31, 36, 37, 41
- ⁵³ M. Šeper, Jedan nalaz keramike iz Siska, Arheološki vestnik V/2 1954, 305—315

- ⁵⁴ B. Vikić—Belančić, Karakter rimske keramike Južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije, izd. Muzeja grada Zenice 1971, 97—99; B. Vikić—Belančić, Beitrag, Arch. Jugosl. XI, 37, 44 (gdje uz opasku 74 doznajemo, da su se u Mursi u modelarskim radionicama proizvodili i kalupi za kolače, od kojih su dva dospjela u Beč).
- ⁵⁵ O. Doppelfeld, Römisches und fränkisches Glas in Köln, Greven Verlag, Köln 1966, 40
- ⁵⁶ A. Radnoti, Glasgefäße u. Glasgegenstände, Intercisa II Arch. Hung. s.n. XXXVI 1957, 141—145
- ⁵⁷ R. Sunkovsky, Antike Gläser in Carnuntum und Wien, Wien 1956.
- ⁵⁸ Ch. W. Clairmont, The Glass Vessels, New Haven, Dura Europos Publications 1963, 3—6, 31, 56, 146—152
- ⁵⁹ M. Abramić, Poetovio, Ptuj 1925, 113—115
- ⁶⁰ E. Haevernick, Die Verbreitung der »zarten Rippenschalen«, Jahrbuch d. Röm.-germ. Zentralmuseums, Mainz, 14. Jahrgang 1967, Mainz 1970, 153—166; L. Bar-kóczy, Plastisch verzierte spätrömische Glasfunde aus Pannonien, Folia archaeologica XXII Budapest 1971, 71—83
- ⁶¹ O. Doppelfeld, Röm. u. fränk. Glas, 12, 31, sl. 9
- ⁶² R. Sunkovsky, Antike Gläser, 24 sl. 16 a i 16 b
- ⁶³ S. Petru, Antično steklo iz Dolenjskih grobov, Razprave VI Ljubljana 1969, 166, T. I, 1 i 8
- ⁶⁴ O. Doppelfeld, o.c. 50, 64, sl. 84 (gore); sl. 40, 148, 149; Ch. W. Clairmont, o.c. 21, 22, T. II 76;
- ⁶⁵ O. Doppelfeld, o.c. 64, sl. 149
- ⁶⁶ O. Doppelfeld, o.c. sl. 85 (dolje); M. Abramić, o.c. 113, 114 sl. 68
- ⁶⁷ M. Abramić, o.c. 114 sl. 67; O. Doppelfeld, o.c. sl. 85 (gore)
- ⁶⁸ R. Sunkovsky, o.c. 9, 23 sl. 5
- ⁶⁹ R. Sunkovsky, o.c. 9
- ⁷⁰ R. Sunkovsky, o.c. sl. 38b
- ⁷¹ R. Sunkovsky, o.c. 8, 9, sl. 1, 2, 3
- ⁷² R. Sunkovsky, o.c. 20, sl. 34 b; Ch. W. Clairmont, 130—133, T. XXXVI 726;
- ⁷³ R. Sunkovsky, 20, sl. 36 a; Ch. W. Clairmont, T. XXXVI 711; S. Petru, o.c. 176 T. 5 br. 11
- ⁷⁴ A. Radnoti, o.c. 145
- ⁷⁵ A. Radnoti, o.c. 147, 148, T. XXVI 7 i 10
- ⁷⁶ O. Doppelfeld, o.c. sl. 57
- ⁷⁷ R. Sunkovsky, o.c. sl. 41 b; O. Doppelfeld, o.c. 48, sl. 154
- ⁷⁸ Ch. W. Clairmont, o.c. 44 T. XXII 161
- ⁷⁹ A. Radnoti, o.c. 147, T. XXIX—1
- ⁸⁰ O. Doppelfeld, o.c. sl. 72, 73, 74
- ⁸¹ O. Doppelfeld, o.c. sl. 105
- ⁸² O. Doppelfeld, o.c. 49, sl. 76—78, 81; R. Sunkovsky, o.c. 9, 21, sl. 10 a i b, 42, 43, 44 a i b, 45b
- ⁸³ O. Doppelfeld, o.c. 47, sl. 62, 63
- ⁸⁴ O. Doppelfeld o.c. 53, sl. 104; R. Sunkovsky, o.c. 20 sl. 38 c i d; A. Radnoti, o.c. 148, T. XXIX—8
- ⁸⁵ O. Doppelfeld, o.c. 47, sl. 59—61
- ⁸⁶ O. Doppelfeld, o.c. 64—65, sl. 150, 151
- ⁸⁷ V. Celestin, Eine römische in der Nähe von Essek gefundene Flasche, Wissensch. Mittheil. aus Bosnien u. der Herzegovina VII 1900, 243
- ⁸⁸ O. Doppelfeld, o.c. 64, 65, sl. 150; A. Radnoti, o.c. 148, 151, T. XXXII—2 i 4
- ⁸⁹ Ch. W. Clairmont, o.c. 121—123, br. 600 i 620
- ⁹⁰ A. Radnoti, o.c. 149, T. XXX—1
- ⁹¹ O. Doppelfeld, o.c. 49, sl. 71

- ⁹² O. Doppelfeld, o. c. 49, sl. 111, 124
- ⁹³ O. Doppelfeld, o. c. 49, sl. 117
- ⁹⁴ L. Barkóczy, Die datierten Glasfunde aus dem II Jahrhundert von Brigetio, *Folia archaeologica XVIII Budapest 1966/67*, 67—89
- ⁹⁵ B. Vikić—Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, *Archaeologia Iugoslavica XI 1970*, 29—44; Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar XII—XIV, Beograd 1962-63*, 89—112; Karakter rimske keramike južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije, Radovi, Zenica 1971, 93—115; P. Petru, Poskus časovne razporeditve lončenine iz rimskih grobov na Dolenjskem in Posavju, *Razprave SAZU VI 1969*, 197—212
- ⁹⁶ B. Vikić, Neka obilježja, 106; Karakter rimske keramike, 95—96
- ⁹⁷ Fr. Wagner, Die Römer in Bayern, München 1924, 84; P. Petru, Poskus, 209—210; P. Karnitsch, Die Römischen Kastelle von Lentia, Linz 1972, 98, 99
- ⁹⁸ O. Bruckner, Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu, Radovi, Zenica 1971, 35—36; A. Schörgendorfer, Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer, Brunn—München—Wien 1942, 82, 110, 122;
- ⁹⁹ L. Jacobi, Das Römerkastell Saalburg bei Homburg 1897, 451—452, T. LXX 1, 1 a, 2; O. Roller, Die römischen Terra—Sigillata—Töpfereien von Rheinzabern, Stuttgart—Aalen 1965, 12; B. Beckmann, Das römische Kastell Hainstadt am Main, Saalburg Jahrbuch XXVIII 71, sl. 5, 14 i 14 a
- ¹⁰⁰ O. Bruckner, Osnovne forme, 36; K. Póczy, Keramik, *Intercisa II Archaeologia Hungarica XXXVI 1957*, 39—40, 49—51
- ¹⁰¹ A. Schörgendorfer, Die römerzeitl. Keram., 98
- ¹⁰² L. Jacobi, o. c. 241; V. Hoffiller, Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije *VHAD VII 113—114*, sl. 61
- ¹⁰³ B. Vikić—Belančić, Istraživanja u Vinkovcima 1966. godine, *VAM 3. ser. sv. IV, T. XI 1*; O. Bruckner, o. c. 37
- ¹⁰⁴ J. Todorović, Keramička proizvodnja Skordiska u vreme rimske dominacije, Radovi, Zenica 1971, 129
- ¹⁰⁵ E. Spajić, Kasnorimska nekropola u Sladojevcima, *Os. zbornik XI 101—132, t. VII 1*
- ¹⁰⁶ B. Vikić, Beitrag, 41
- ¹⁰⁷ K. Póczy, *Intercisa II, T. XVII 13*
- ¹⁰⁸ A. Schörgendorfer, o. c. 82
- ¹⁰⁹ L. Jacobi, o. c. 428
- ¹¹⁰ L. Jacobi, o. c. 423
- ¹¹¹ V. Damevski, Crvenofiguralne vaze iz apulskih radionica, *VAM 3. ser., sv. V V 87—96*
- ¹¹² A. Schörgendorfer, o. c. 93, 96; E. Bonis, Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien, *Dissertationes panonicae, ser. II no. 20 Budapest 1942*, 55
- ¹¹³ W. Reusch, Kleine spitzkonische Amphoren, *Saalburg Jahrbuch XXVII 1970*, 61
- ¹¹⁴ A. Schörgendorfer, o. c. 164
- ¹¹⁵ L. Jacobi, o. c. 421, T. XXVIII 1, 2, 31, 32; K. Póczy, o. c. 52, sl. 42, 71
- ¹¹⁶ O. Bruckner, o. c. 37. T. VII 8, 14
- ¹¹⁷ P. La Baume, Römische Kunstgewerbe, Braunschweig 1964, sl. 56; O. Roller, Die römischen Terra—Sigillata—Töpfereien von Rheinzabern, Stuttgart—Aalen, 1965,
- ¹¹⁸ A. Schörgendorfer, o. c. 162, br. 528; K. Póczy, o. c. T. XVI 20; O. Swoboda, *Carnuntum, Wien 1953, T. XXX 2*
- ¹¹⁹ L. Jacobi, o. c. 424—426
- ¹²⁰ B. Vikić—Belančić, Istraživanja u Vinkovcima, 171, 172, T. XI
- ¹²¹ Taj sam podatak primila i sam predmet vidjela 1955. zahvaljujući ljubeznosti prof. dr. R. Nolla, tada direktora antičke zbirke toga muzeja.
- ¹²² A. Schörgendorfer, o. c. 94, 114, 116, 117, 137
- ¹²³ E. Bonis, o. c. 51, 52

- ¹²⁴ O. Bruckner, o. c. 36
¹²⁵ B. Vikić—Belančić, Beitrag, 36
¹²⁶ J. Garbsch, Grabungen im spätrömischen Kastell Vermania 1966—1968, Fundberichte aus Schwaben, Neue Folge 19, Stuttgart 1971, 216, sl. 10
¹²⁷ M. Bulat, Rimski antefiksi u Muzeju Slavonije, Osj. zbornik XIII 1971, 83, T. V 1

ON ROMAN HOUSES AND HOUSEHOLD OBJECTS AT OSIJEK

When in 1966 the net for heating installations at Osijek was being constructed along the streets Oreškovićeve and Miljanovićeve, ditches cut through Roman walls of houses on numerous places, and from the ditches, masses of building material and plenty of household objects were thrown out. From the beginning of the 18th century, when Slavonia was being renewed and restored to new life after the Turkish rule up to the present day, on innumerable occasions at different places in the streets of the lower town it has been dug for various communal purposes. Therefore the Roman strata have long since been destroyed and for this reason no systematic archaeological investigations were planned here. However, anything that had been observed while inspecting the work was noted and evidenced and the collected finds were brought into the museum. In the adjoining map one can see the mentioned streets where from A to F, south in the Oreškovićeve and from G to K north of it, places are marked where the ditches cut across the walls. In the Miljanovićeve the walls were evidenced but not drawn on the map, because they were utterly destroyed so that their direction was no longer recognizable.

In this paper special attention is given to numerous finds of the *terra sigillata*. In fig. 1 fragments are shown of plain sigillata with stamps of three masters: DRAVCI M; S. ANVILLI MA; P... (Primitius?). — The fragments of the decorated sigillata revealed (what we had already known from previous studies and publications) that to Osijek — Mursa — products had been imported from workshops at Lezoux in Gaul which could be attributed to the well known masters CINNAMVS, ALBVCIVS and PATERNVS (fig. 2, 1—7). Another group of sherds may have belonged to products of masters who worked at Rheinzabern or at the neighbourly workshops, such as CERIALIS, IANVARIVS, COMITALIS, FIRMVS or PVPVS (fig. 3, 1—7). It is highly possible that in this group we have some sherds that could be attributed to the Westerndorf or even Siscia workshops (fig. 3, 5—7). — The oval-shaped goblet that bears a cut decoration of ears and blades (fig. 4) is known to be a product from Rheinzabern from the second half of the second century, to which many analogies in various museums exist. — The oil-lamp (fig. 6) is an Italic import from the first half of the first century, while the other lamps (fig. 7, 1—7) belong to the type of the so-called firm-lamps. Among the latter we find some masters' stamps such as: ATI(meti), FESTI, FORTIS, LVCIV(s) and VIBI(anus) that can be dated with the first to the third century. The fragment of a two-nosed lamp may have belonged to the third century (fig. 7, 8). These lamps seem to have been produced in industrial and trading centres of south Pannonia, like Poetovio, Siscia, Cibalae, Sirmium, among which a lively traffic and turn-over of goods developed. — Then, an example of locally produced ceramoplastic was found, the fragment of a bird-statue (fig. 5, 3). It is assumed that Mursa had workshops for ceramoplastics as have revealed several finds of moulds and their casts that are kept in our museum.

Numerous finds of glass fragments are also discussed here and displayed by photos (fig. 8, 9, 10), while an attempt has been made to show how it could be determined, from only tiny pieces of glass, what the original of them looked like. On the whole, analyzing the make and shape of glass fragments, the conclusion could be made that most of this glass material came to Mursa as an import from the workshops at Cologne in the course of the second and third century. As examples are mentioned: a rib-bowl and two other well-shaped bowls (Pl. I, 1, 2, 4); the dolphin-shaped handle that is known to have belonged either to a cylindrical or hexagonal flask with a long neck and simple rim (the type of

the »Eau-de-Cologne« bottle), or else to a small ball-shaped bowl for oil, perfume or rouge (Pl. III, 13, 13a); fragments of bottoms that belonged to cups (Pl. III, 17, 18); bent and fluted handles of variously shaped wine-bottles (Pl. III, 14, 15). — The fragments belonging to small bottles or bowls may have just been containers for perfume or rouge imported from eastern workshops (Pl. II, 6, 7, 8). — Fragments from long-necked, prismatic and narrow flasks among our finds belonged to the type that was produced from the second to the fourth century in Gaul and Italy (Pl. II, 9). The type is called »Mercury-flask« since often a relief of Mercury is seen at the bottom of it. — The ball-shaped bottle can also be attributed to an Italic workshop (Pl. II, 10). — Thus a review has been obtained of the glass ware that was imported to Mursa from the East and West, although it is not excluded that glass was produced also in Pannonian provincial centres, of which we do not yet have sufficient evidence.

The bulk of the ceramics is shown by drawings and photos (Pls. IV—XII, fig. 11, 12). They represent the most wide-spread types used at Mursa as well as rare specimens. The most common types are attributed to potters' workshops of the south of Pannonia or of places along the Danube (especially Aquincum) when a lively exchange of their goods with Mursa developed in the course of the romanising process. By all evidence local potters also existed here.

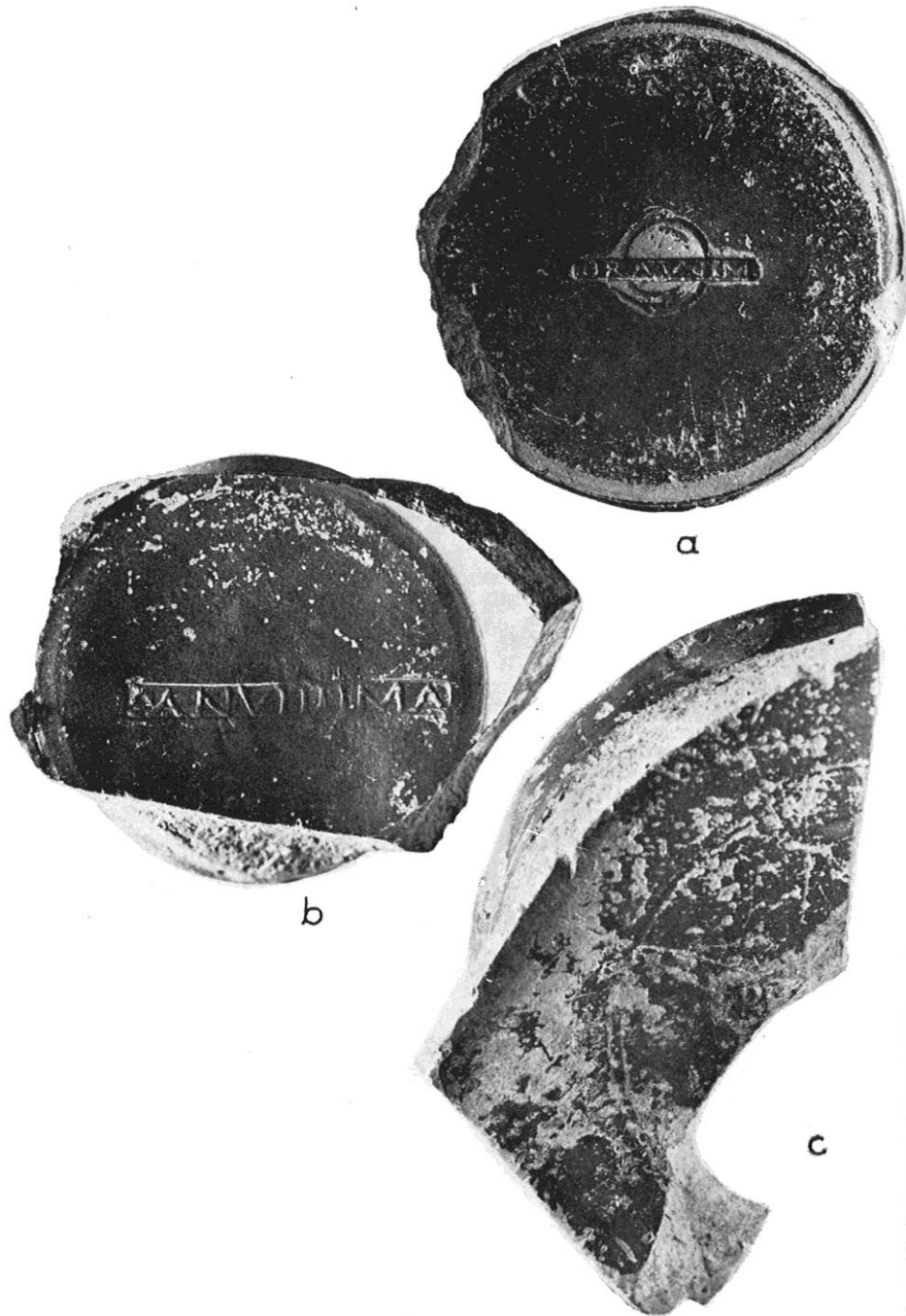
The rare pieces are discussed separately since they were imported from other western provinces: there is a sherd of a goblet from Raetia (Pl. IV, 6); a sherd of an atramentarium (ink-stand) from Rheinzabern (Pl. V, 2); sherds of two craters from Italy (Pl. VII, 11. VIII, 1); sherds of various amphora-types (Pl. VIII, 2, 3, IX, 1, X, 1, 2).

A great amount of sherds belonged to plates and dishes and they are mostly sigillata-imitations of south Pannonian industrial centres. Grey and black ceramic pieces are numerous and speak of plates, dishes, pots, strainers, of jugs and of a pot-stand (Pls. V, 5—8, VI, 1—7). Two nearly completely preserved examples of a rough make in grey colour were among the finds, i. e. one goblet and one jug (fig. 11). Of a rough make are also a fragment of a melting-pot (Pl. VII, 3), a lid (Pl. VII, 4) and other fragments of dishes and pots (Pl. VII, 5—10). — In the group of the yellow, red and brown ceramics we find the same make and shapes as are represented in Pannonian collections everywhere; they are types influenced by Roman and Greek patterns. One well-shaped, although damaged, two-handled vessel is shown in fig. 12. Characteristic are: numerous sherds of large egg-shaped pots for storing of wine, oil, vinegar or of dry food (Pl. X, 3—7); sherds of mortars (Pl. XII, 7, 8, 11); and of very typical censers which always show traces of a white engobage and bear a waving plastic or incised decoration (Pl. XII, 6, 9, 10).

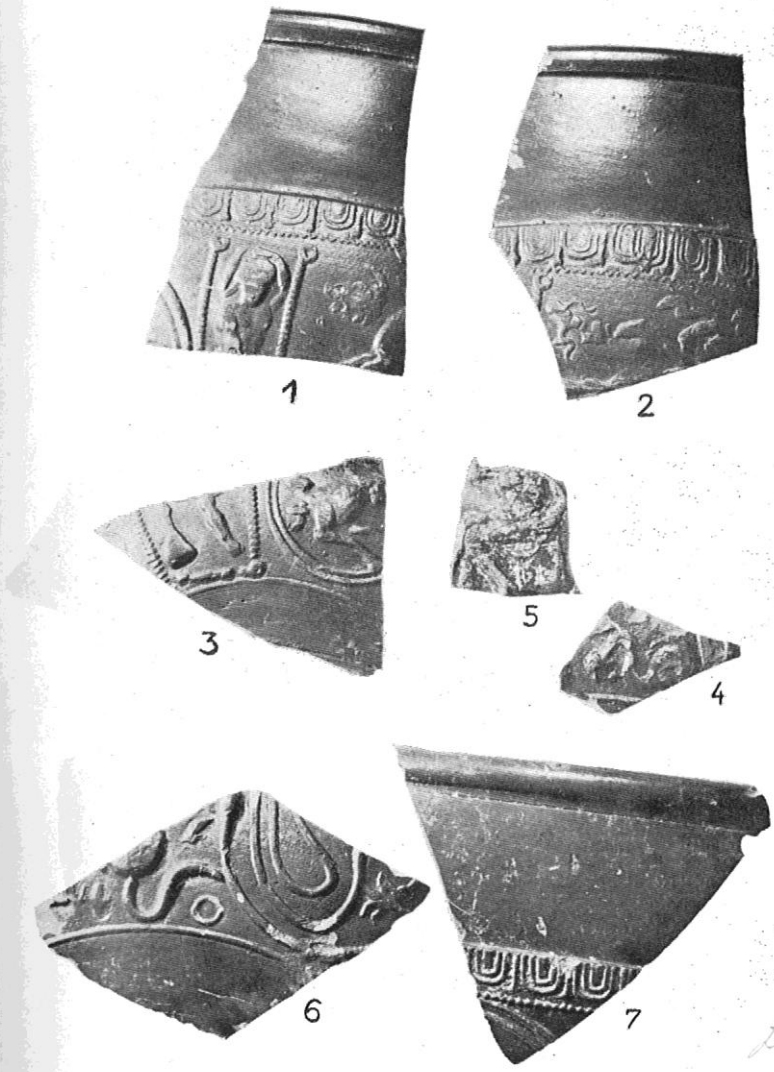
Six bone hair-pins and one needle were among the findings (fig. 5, 4—6); then iron-objects, keys, a knife, nails, pegs (fig. 13); also a bronze lunula (Pl. II, 13).

With this paper it was aimed at gaining an insight into the inventory of typically romanised households at Mursa.

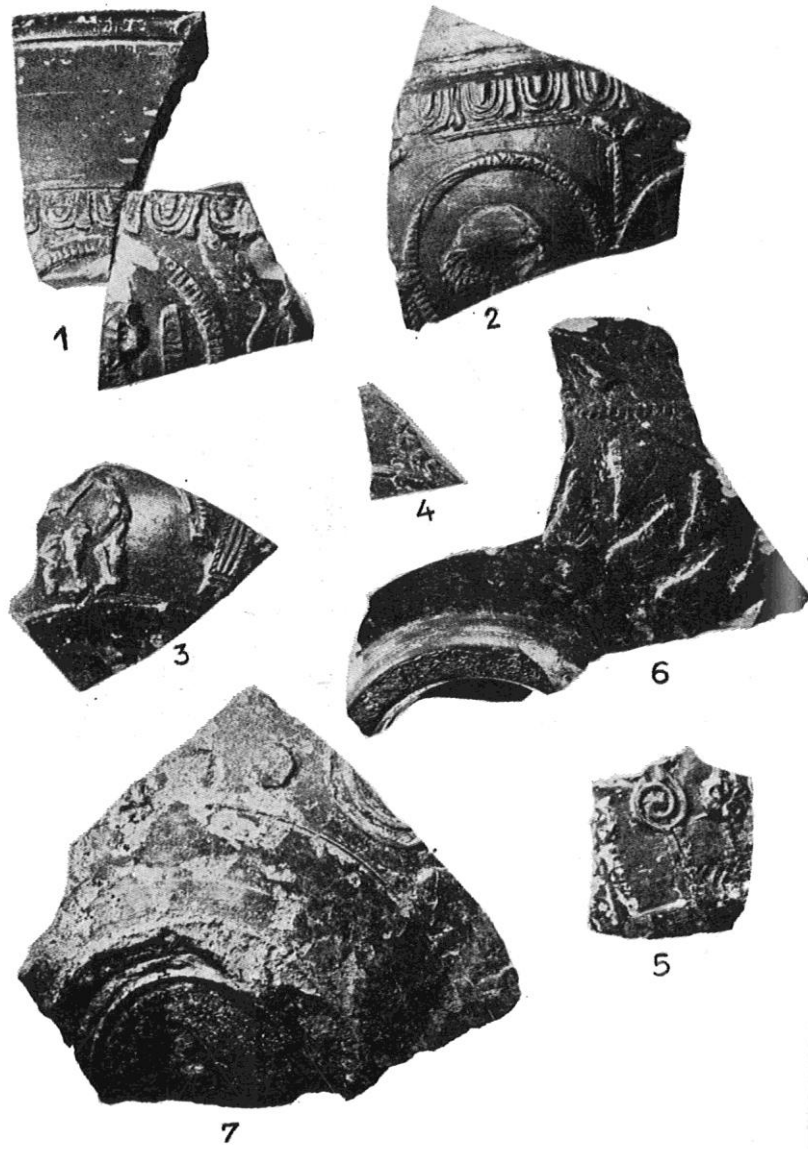

Sl. 1

Lesons

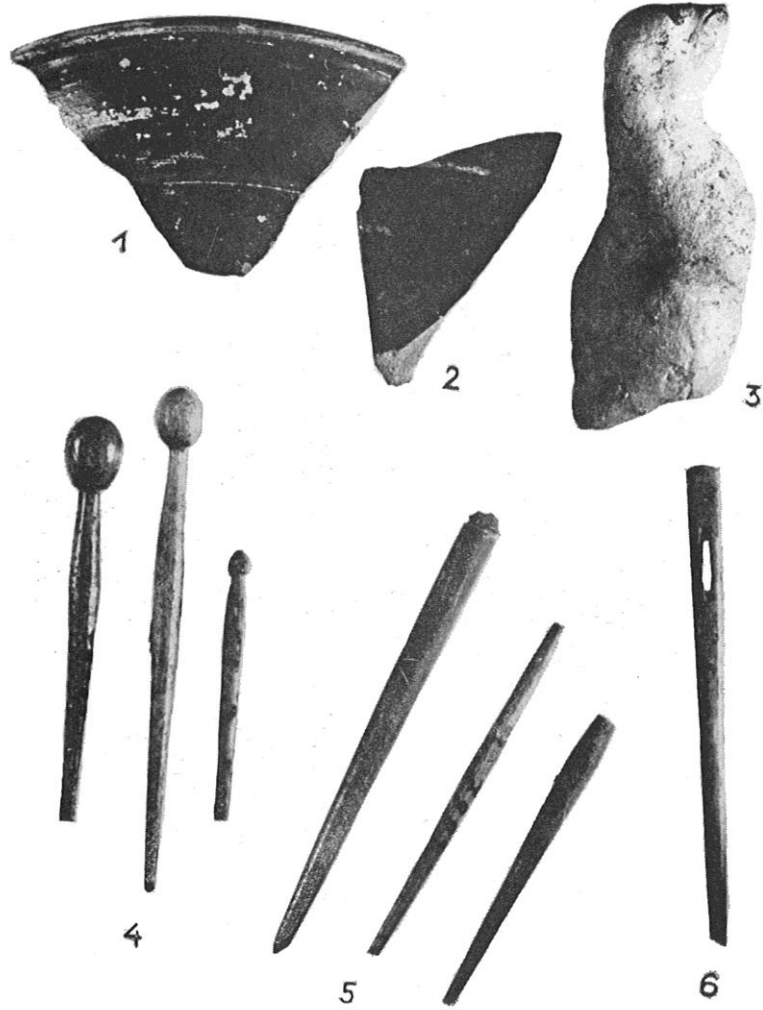
Sl. 2

SI. 3

Sl. 4

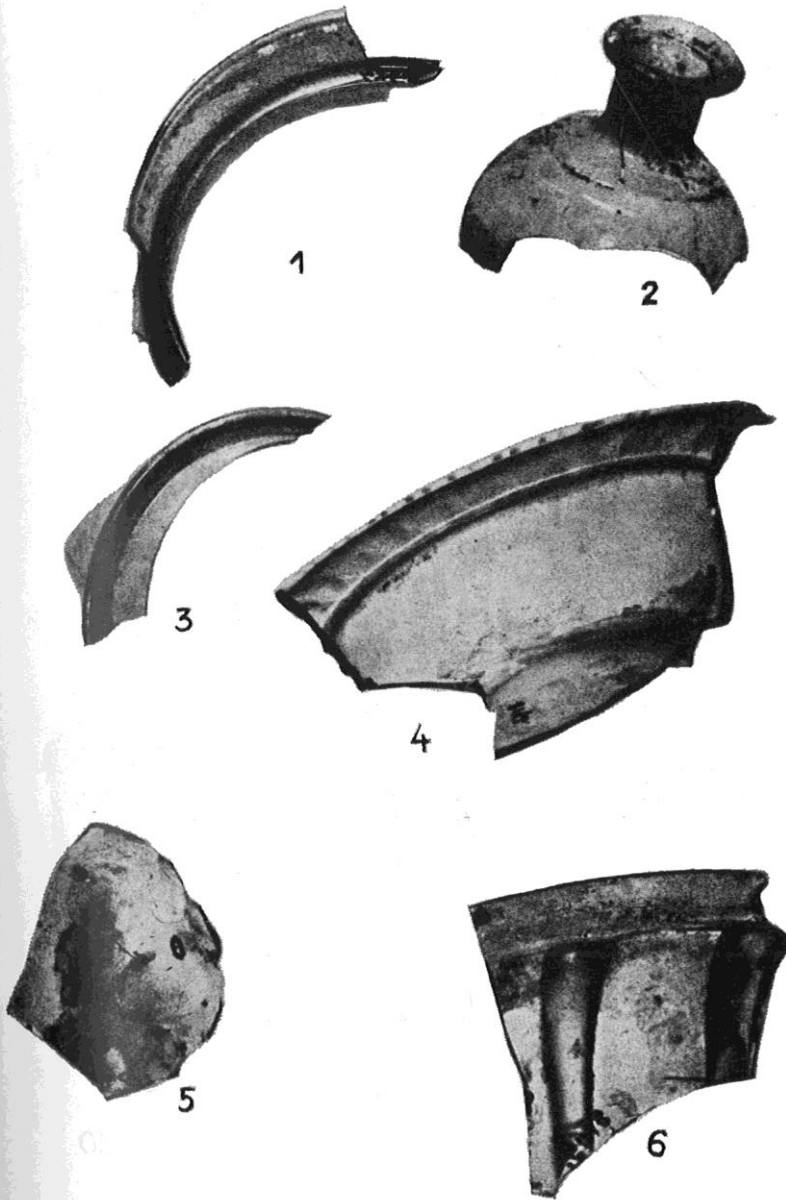
Sl. 5

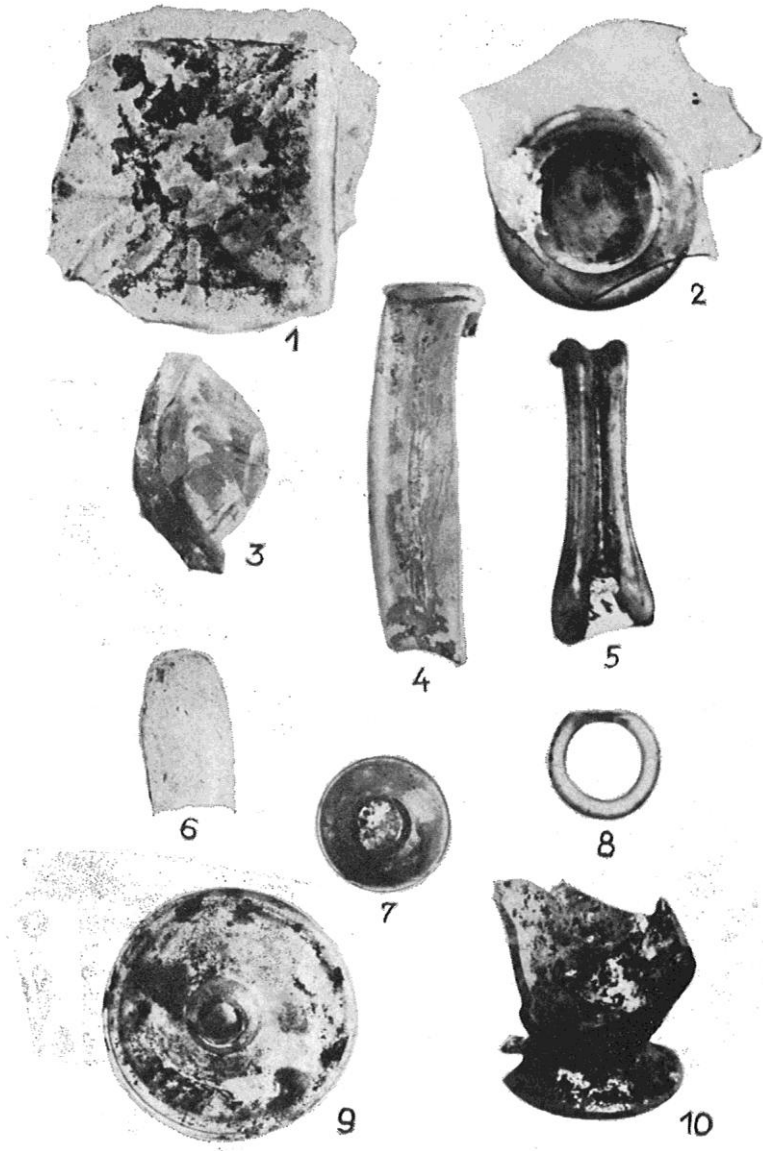
Sl. 6

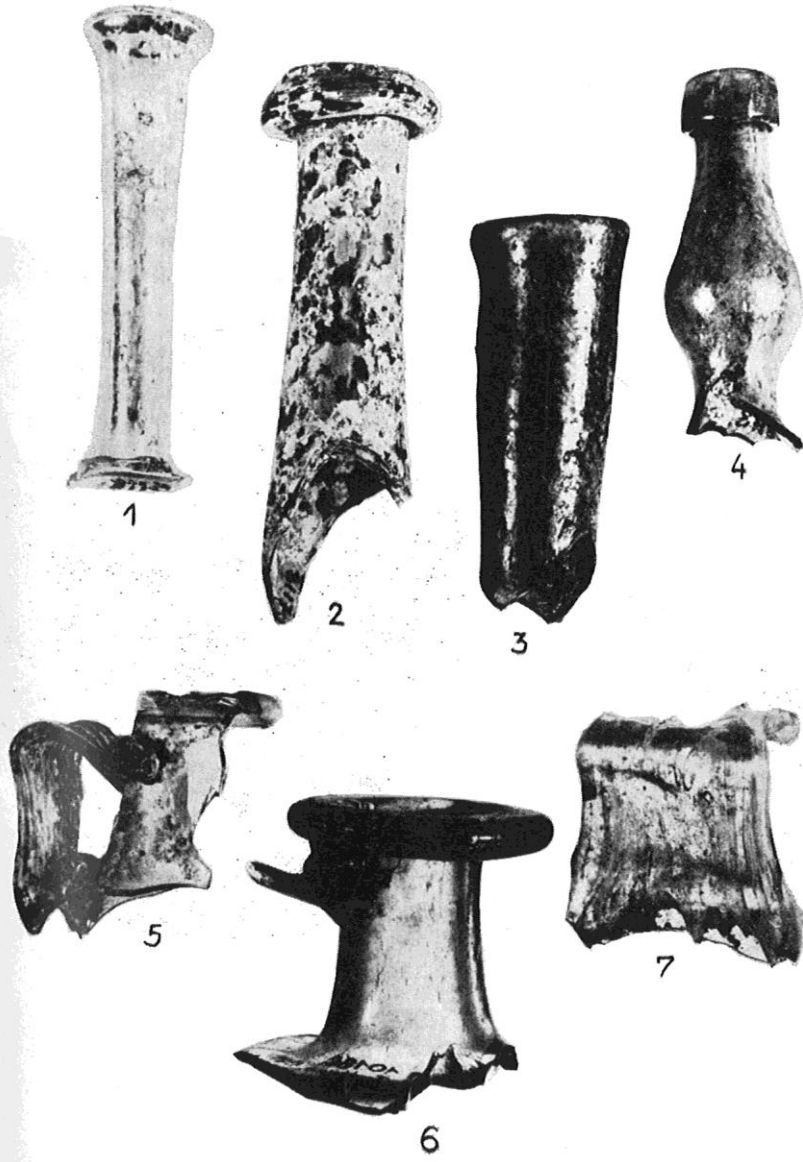
Sl. 7

Sl. 8

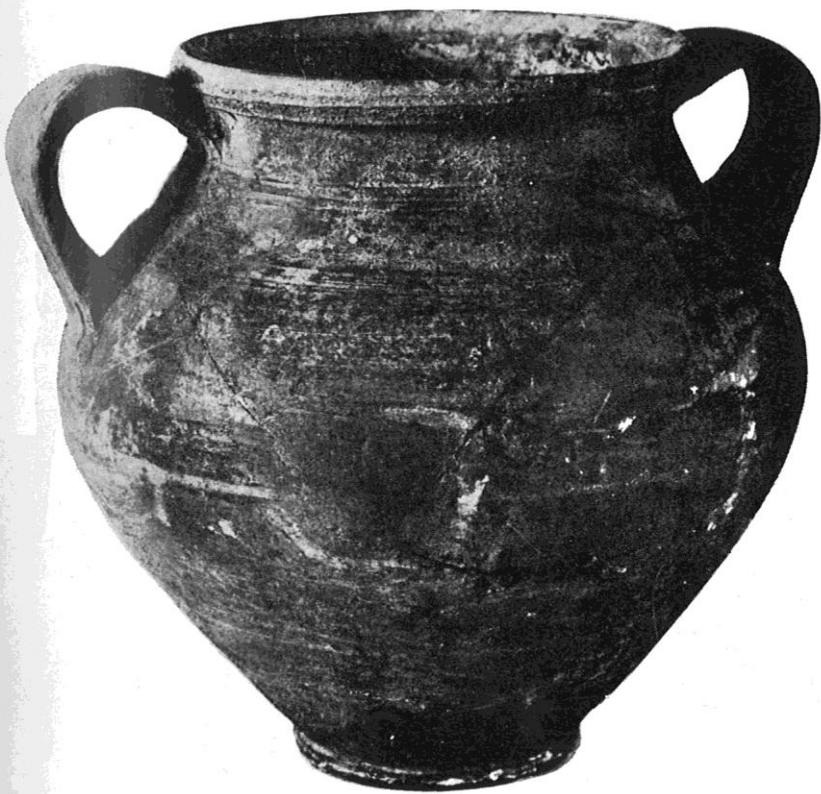
Sl. 9

Sl. 10

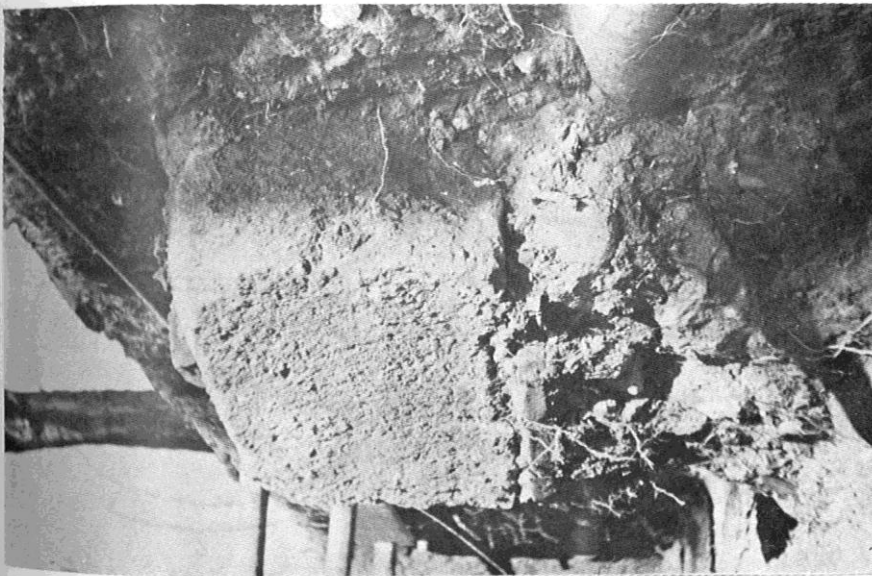
Sl. 11

Sl. 12

Sl. 13

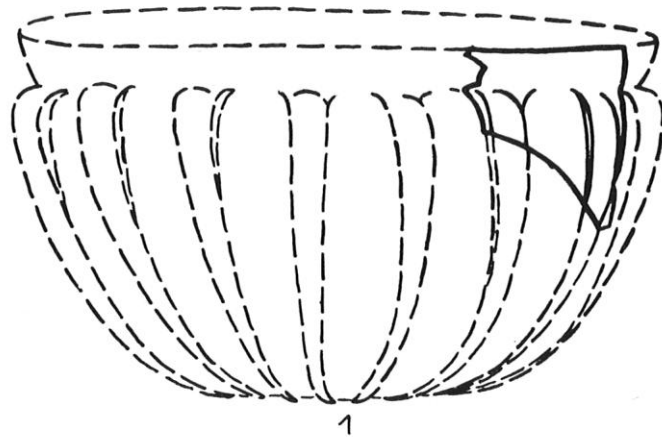

a

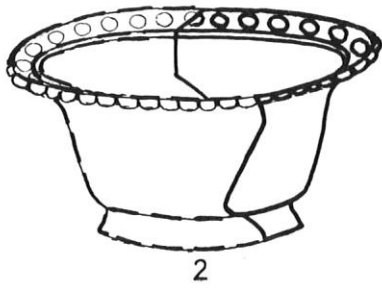

b

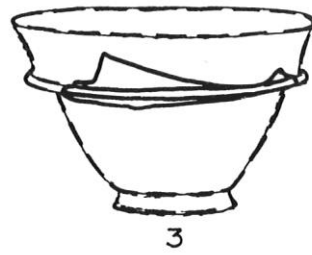
Sl. 14

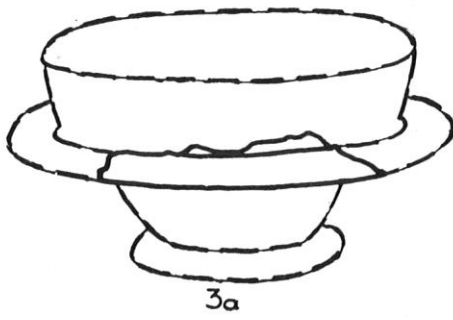
1

2

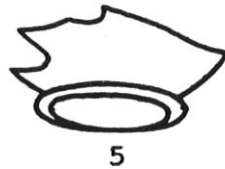
3

3a

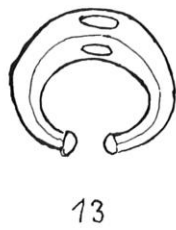
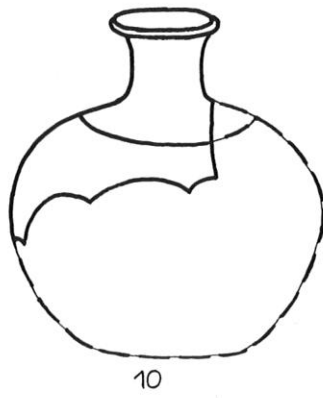
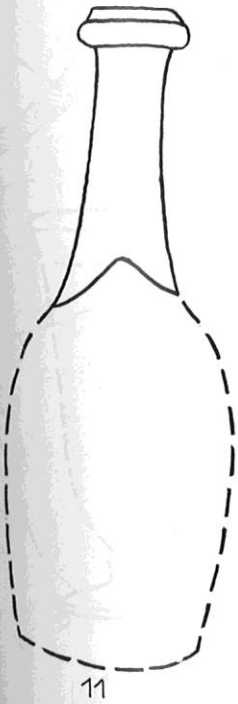
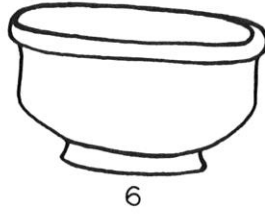

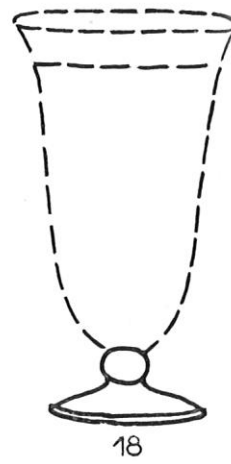
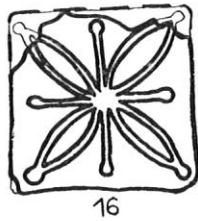
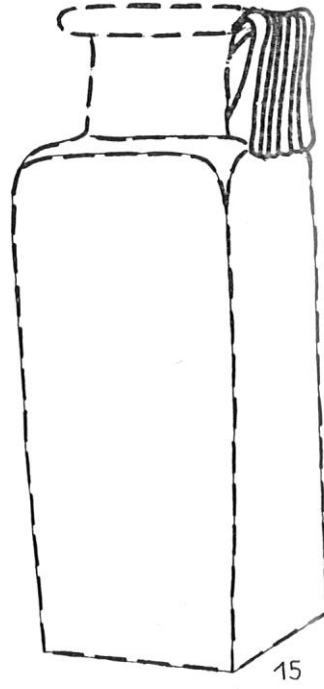
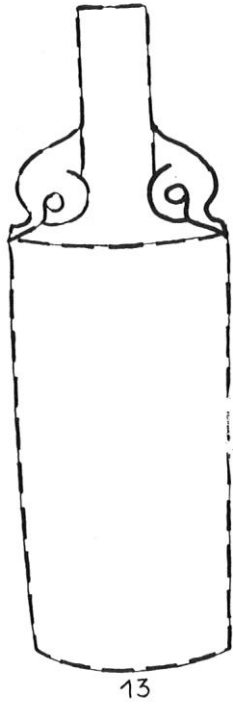
4

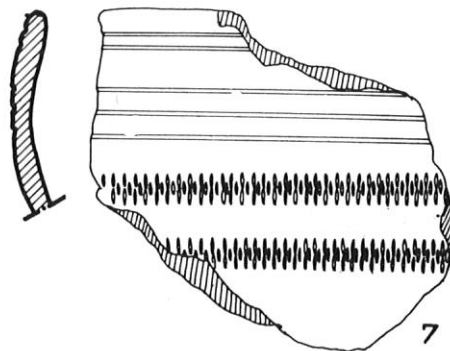
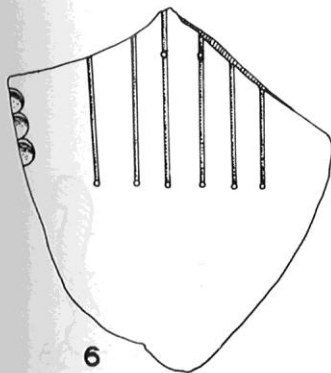
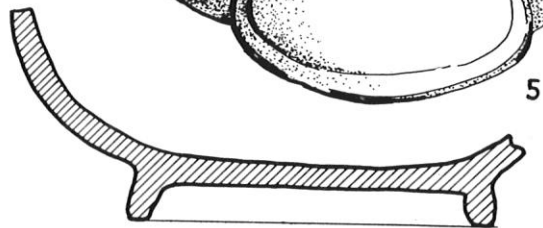
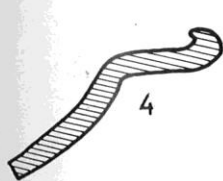
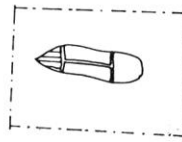
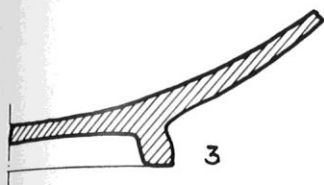
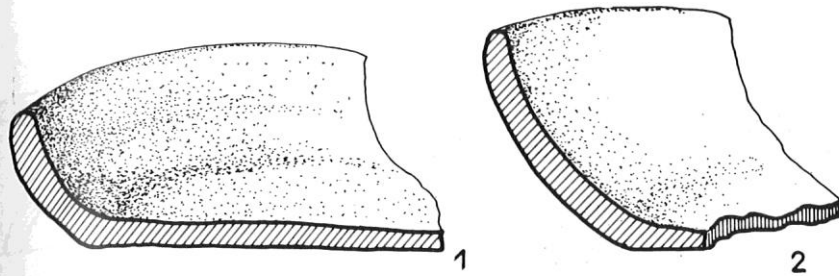
5

T. II

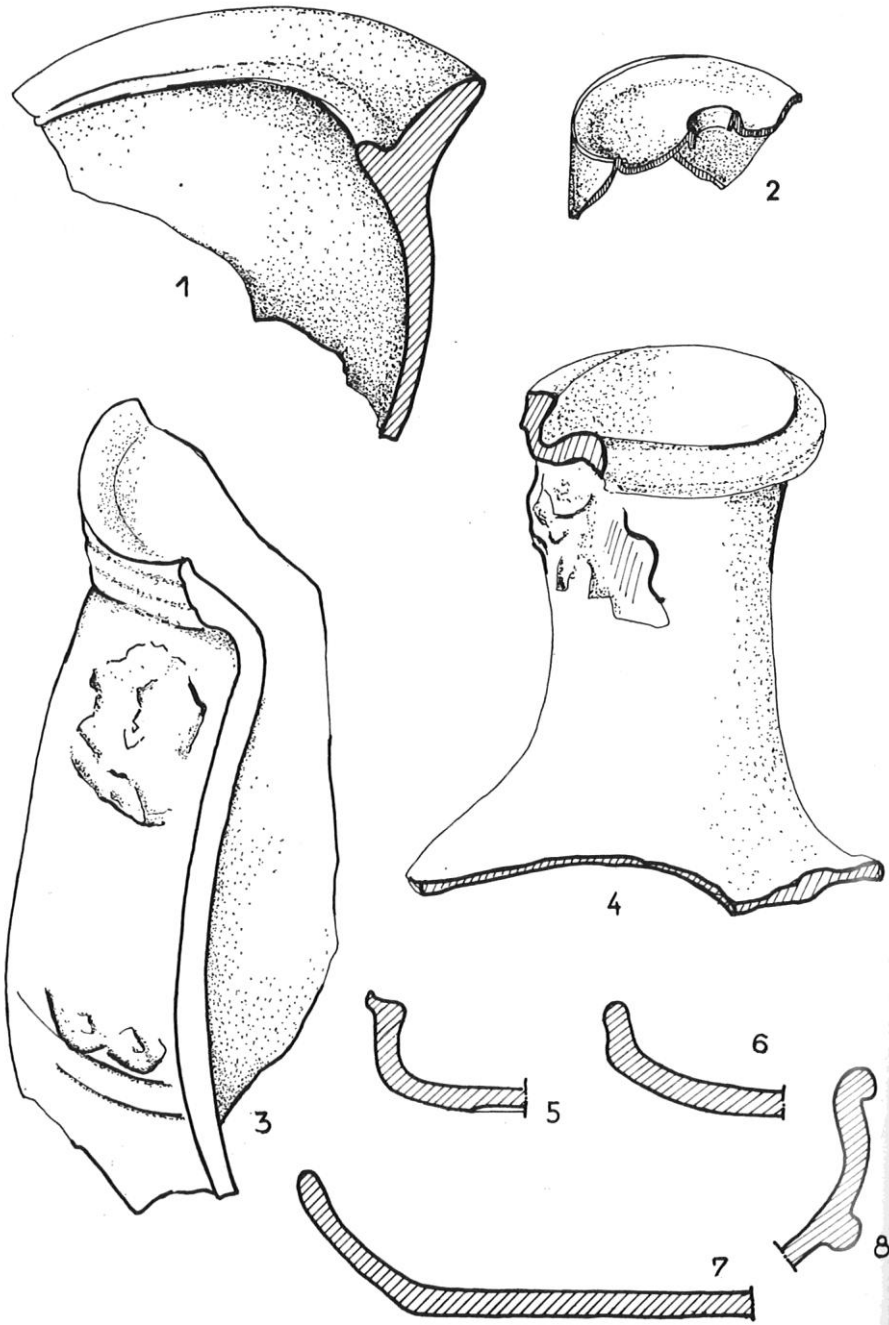

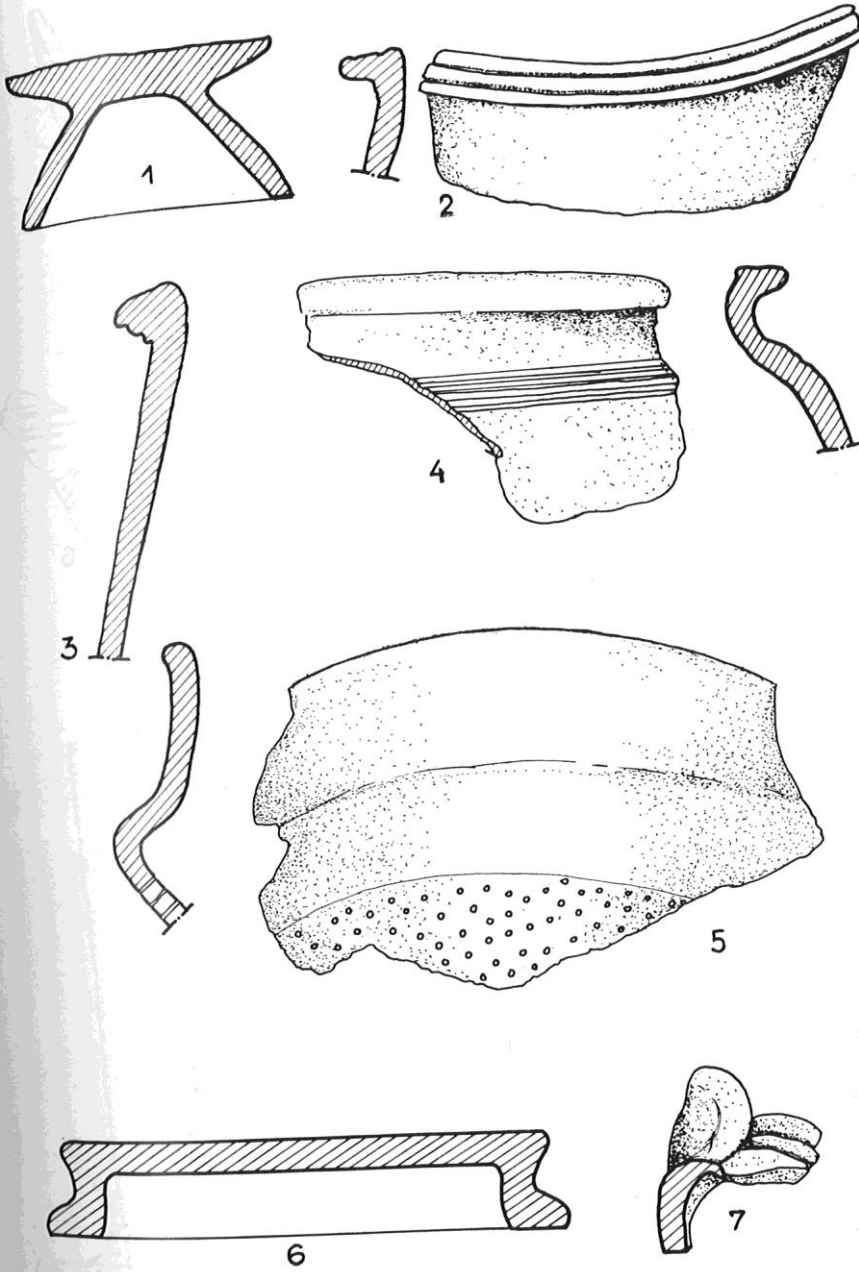
T. IV

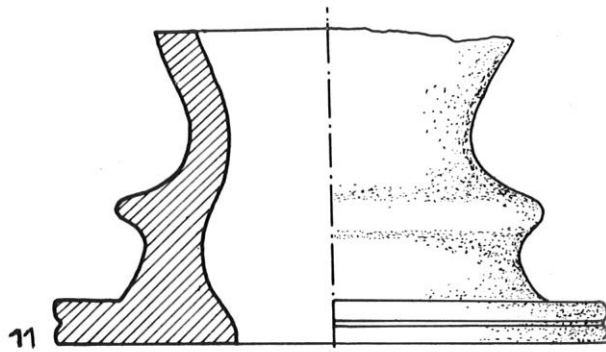
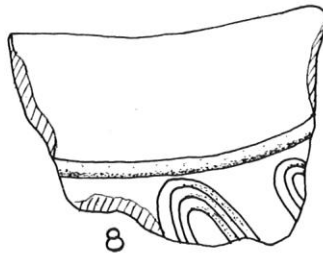
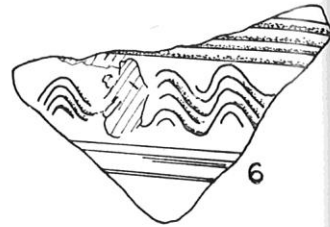
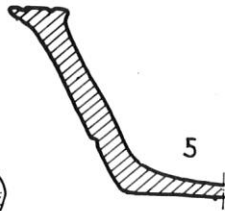
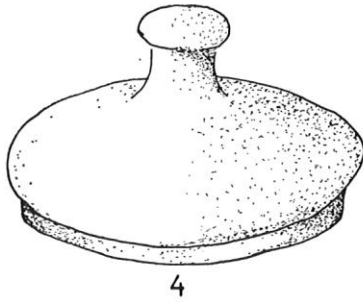
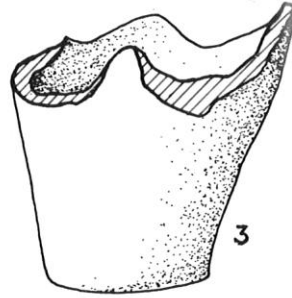
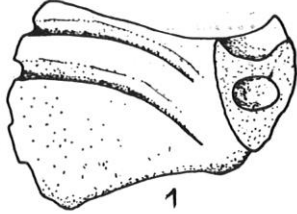
T. V

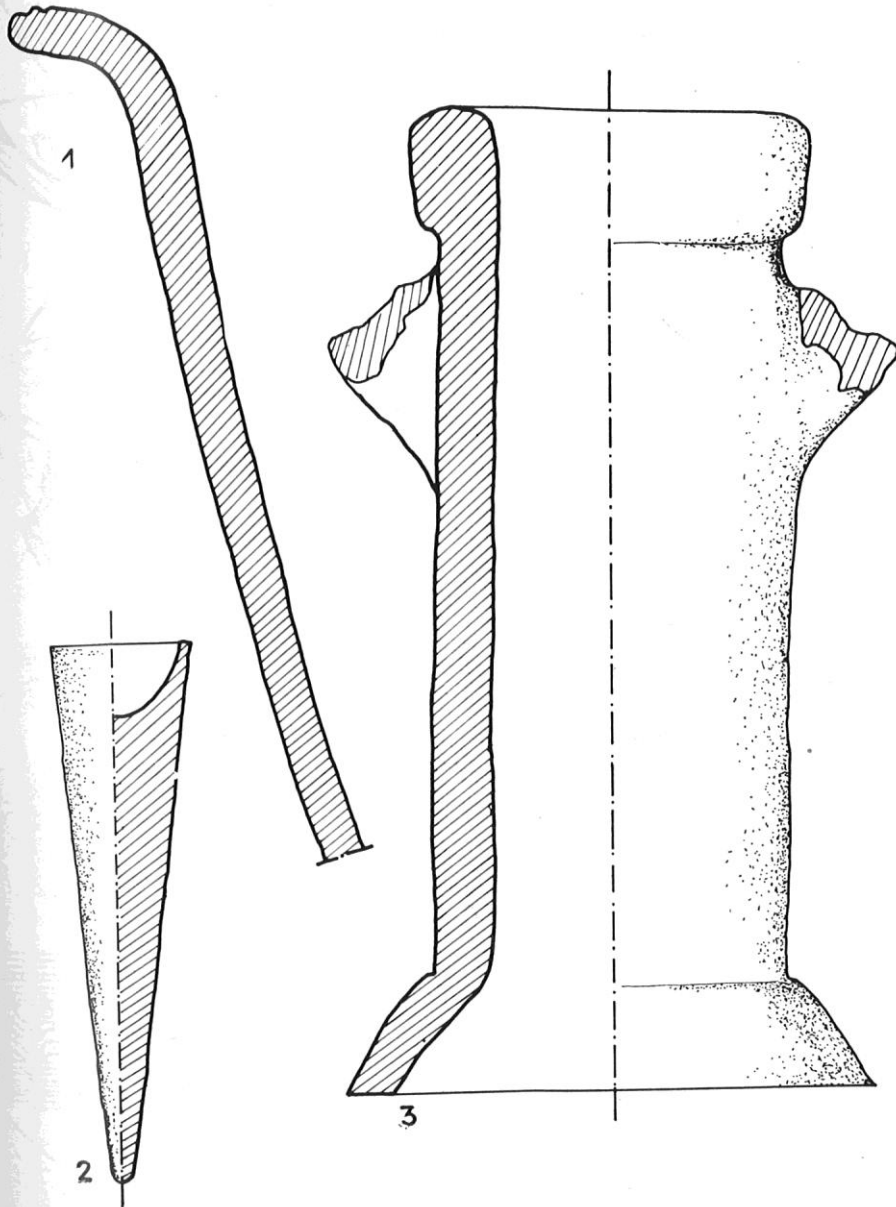
T. VI

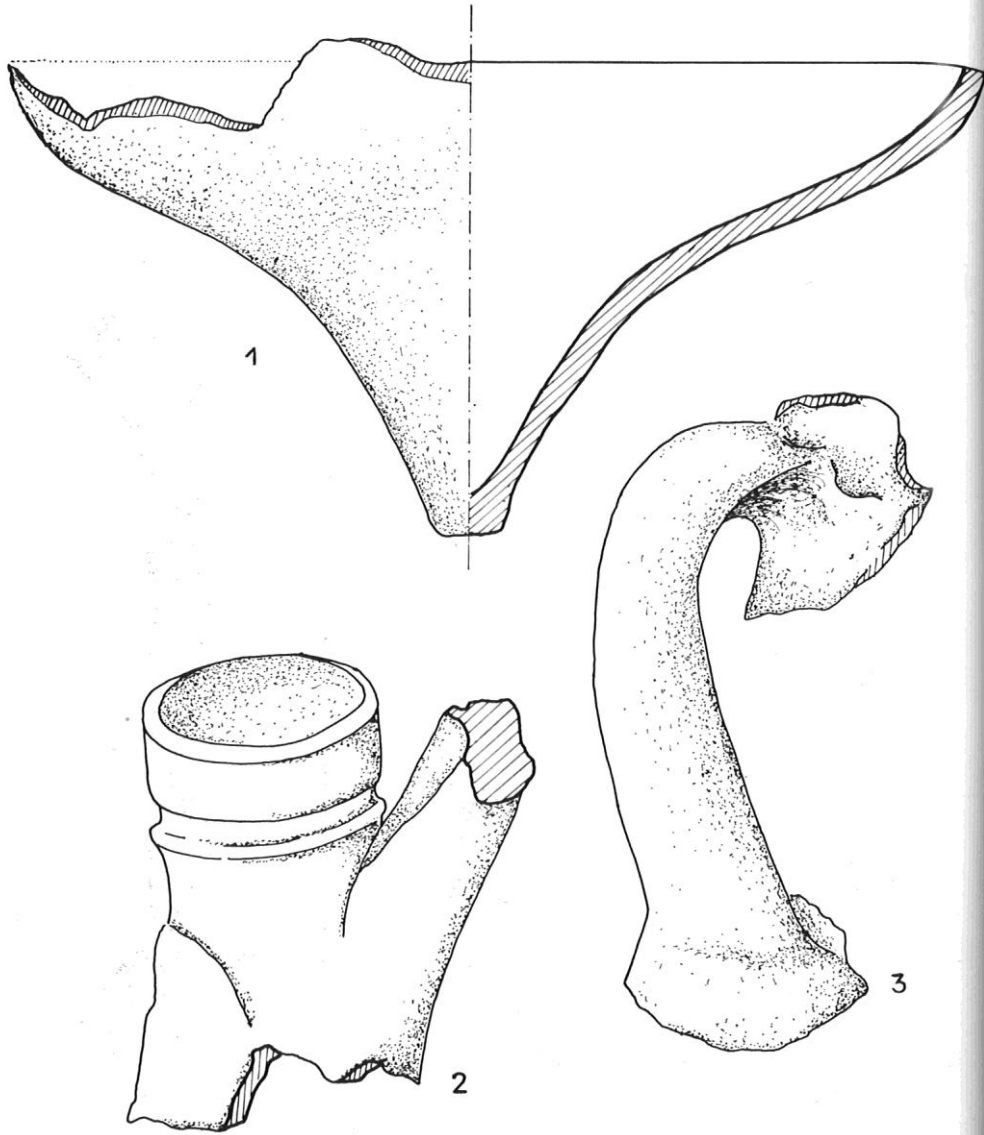

T. VII

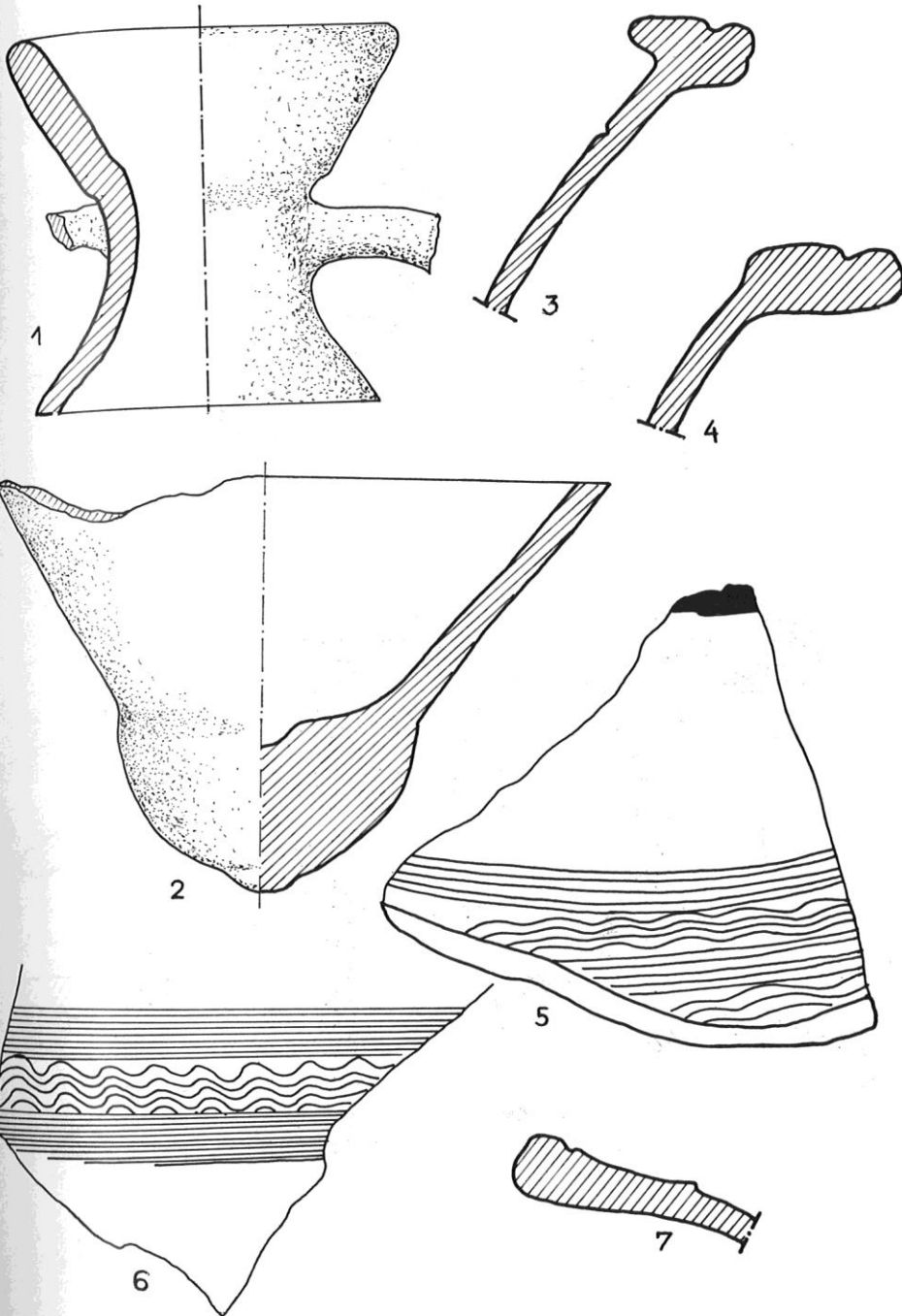

T. VIII

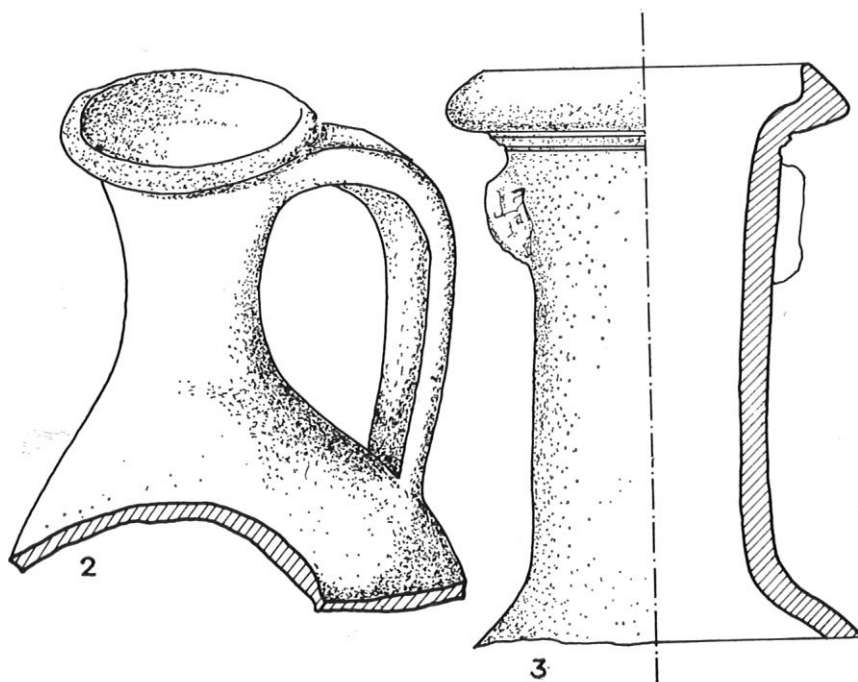
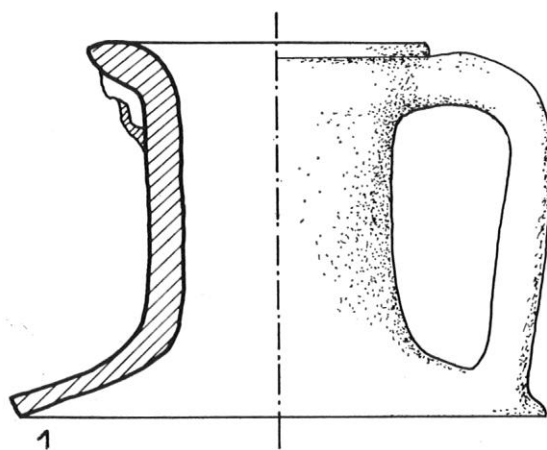

T. X

T. XI

T. XII

